

СРПСКА
ПОЛИТИЧКА
МИСАО
THOUGHT
POLITICAL
SERBIAN

ПОСЕБНО ИЗДАЊЕ

УРЕДНИК ПОСЕБНОГ ИЗДАЊА

Душан Достанић

Фалк Хорст

Ханс-Кристоф Краус

Карлхајнц Вајсман

Петер Фурт

Панајотис Кондилис

ISSN 0354-5989 UDK 32

СРПСКА ПОЛИТИЧКА МИСАО
SERBIAN POLITICAL THOUGHT

ПОСЕБНО ИЗДАЊЕ

УДК 32

DOI: 10.22182/spm.specijal2021

СРПСКА ПОЛИТИЧКА МИСАО

ПОСЕБНО ИЗДАЊЕ

Издавач: Институт за политичке студије
Адреса: Светозара Марковића 36, Београд
Телефон: 3039-380, 3349-204
E-mail: ipsbgd@eunet.rs
E-mail: spm@ips.ac.rs

www.ipsbgd.ac.rs
www.ips.ac.rs/rs/magazines/srpska-politicka-misao

ISSN 0354-5989 UDK 32
DOI: 10.22182/spm.specijal2021

Главни и одговорни уредник
Живојин Ђурић

Заменик главног и одговорног уредника и уредник енглеског издања
Ђорђе Стојановић

Извршни уредници
Дејана Вукасовић (за енглеско издање)
Миша Стојадиновић

Редакција часописа
Милан Јовановић, Дејан Ђурђевић, Милош Кнежевић, Живојин Ђурић,
Дејана Вукасовић, Јасна Милошевић Ђорђевић, Ђуро Бодрожић,
Ђорђе Стојановић, Миша Стојадиновић, Драган Траиловић

Секретари часописа
Слађана Младеновић, Младен Лишанин, Олга Стевановић,
Андријана Лазаревић, Љиљана Коларски

Савет часописа
Зоран Аврамовић, Сретен Сокић, Милован Митровић, Радослав Гађиновић,
Миломир Степић, Драган Симеуновић, Милан Брдар, Зоран Стојиљковић,
Драгана Митровић, Љубиша Деспотовић

Чланови савета из иностранства
Mamoru Sadakata, Simon James Critchley, Anastasia Mitrofanova,
Виталиј Шаров, Iver V. Neumann, Goran Kovacic, Ewa Bujwid-Kurek

Пословни секретар
Смиљана Пауновић

ЧАСОПИС ИЗЛАЗИ ТРОМЕСЕЧНО
ПОСЛЕДЊИ БРОЈ ЈЕ НА ЕНГЛЕСКОМ ЈЕЗИКУ

Радови СПМ/SPТ налазе се и доступни су у електронским базама научних часописа С.Е.Е.О.Л. (Central and Eastern European Online Library) и ERIH PLUS (European Reference Index for the Humanities and Social Sciences).

Прелом и штампа
Бирограф, Београд

Тираж: 50 примерака

Радове објављене у овом часопису није дозвољено прештампавати, било у целини, било у деловима, без изричите сагласности издавача. Оцене изнесене у чланцима лични су ставови њихових писаца и не изражавају мишљење нити уредништва, нити установа у којима су аутори запослени.

С Р П С К А П О Л И Т И Ч К А М И С Л О

САДРЖАЈ

ПРЕДГОВОР	7-10
<i>Фалк Хорст</i> ПАНАЈОТИС КОНДИЛИС – САЗНАЊЕ КРОЗ ПРЕЛАЖЕЊЕ ГРАНИЦЕ ИЗМЕЂУ АНТИЧКЕ И МОДЕРНЕ ФИЛОЗОФИЈЕ оригинални научни рад.....	11-39
<i>Ханс-Кристоф Краус</i> ПАНАЈОТИС КОНДИЛИС И ЊЕГОВА КРИТИКА ТЕЗЕ О „НЕМАЧКОМ ПОСЕБНОМ ПУТУ“ оригинални научни рад	41-57
<i>Карлхајнц Вајсман</i> КОНДИЛИС И ПРИСТУП ЈЕДНОГ НОВОГ РЕАЛИЗМА У ПОЛИТИЧКОЈ НАУЦИ оригинални	59-68
<i>Петер Фурт</i> О МАСОВНОЈ ДЕМОКРАТИЈИ: ЊЕН ПОЛОЖАЈ КОД ПАНАЈОТИСА КОНДИЛИСА оригинални	69-83
<i>Панајотис Кондилис</i> „НАЦИЈА“ У ПЛАНЕТАРНОМ ДОБУ оригинални.....	85-90
<i>Панајотис Кондилис</i> УНИВЕРЗАЛИЗАЦИЈА ТЕХНИКЕ И ЗАПАДНА КУЛТУРА оригинални	91-98
<i>Панајотис Кондилис</i> СВЕТСКЕ СИЛЕ И СВЕТСКА ДРЖАВА оригинални.....	99-106
<i>Панајотис Кондилис</i> „ИЗНЕНАДИМ СЕ КАДА СЕ НЕКО СЛАЖЕ СА МНОМ“ интервју.....	107-134

SERBIAN POLITICAL THOUGHT

CONTENTS

FOREWORD	7-10
<i>Falk Horst</i> PANAJOTIS KONDYLIS – ERKENNTNIS DURCH GRENZGÄNGE ZWISCHEN ANTIKER UND MODERNER PHILOSOPHIE.....	11-39
<i>Hans-Christof Kraus</i> PANAJOTIS KONDYLIS UND SEINE KRITIK DER THESE VOM „DEUTSCHEN SONDERWEG“	41-57
<i>Karlheinz Weißmann</i> KONDYLIS UND DER ANSATZ EINES NEUEN REALISMUS IN DER POLITIKWISSENSCHAFT.....	59-68
<i>Peter Furth</i> ÜBER MASSENDEMOKRATIE: IHRE LAGE BEI PANAJOTIS KONDYLIS	69-83
<i>Panajotis Kondylis</i> „NATION“ IM PLANETARISCHEN ZEITALTER	85-90
<i>Panajotis Kondylis</i> UNIVERSALISIERUNG DER TECHNIK UND WELTKULTUR..	91-98
<i>Panajotis Kondylis</i> DIE WELTMÄCHTE UND DER WELTSTAAT	99-106
<i>Panajotis Kondylis</i> „DER IRRTUM IST DER NATÜRLICHE ZUSTAND“	107-134

ПРЕДГОВОР

ПРЕДГОВОР

Прерано преминули филозоф Панајотис Кондилис (1943–1998) у Србији је готово потпуно непознат и то упркос његовом значајном делу и обимној продукцији. Слабо је познато и да је Кондилис већ сасвим рано означен као „анти-Фукујама“ (Армин Молер) или да је као вредан и педантан историчар идеја написао до сада најбољу студију о конзервативизму, која је многима неугодна јер их узнемирава у њиховим удобним позицијама, што се односи како на прогресивистичке противнике конзервативизма, тако и на оне који се конзервативизмом служе као покрићем и изговором за сопствени конформизам и опортунизам.

Осим историје конзервативизма, Кондилис је иза себе оставио вредна дела из историје идеја посвећена настанку дијалектике код Хелдерлина, просветитељству, Макијавелију, Монтескијеу, теорији рата... Поред тога, доста је писао и о основама социјалне онтологије, политичкој антропологији и питањима моћи. Заправо, моћ је у Кондилисовом делу била кључни концепт (Терпстра). За разлику од бројних других аутора који су пред њом затварали очи, Кондилис је био свестан да је сила „антрополошка константа која остаје да постоји и онда када се из бојажљивости о њој више не говори“ (Кизудис).

За све оне који су склони да производе сопствене уобразиље проглашавају за стварност Кондилис је био неугодан мислилац и незгодан сабеседник јер је захваљујући свом темељном образовању и добром познавању језика, полазио од извора и кључних питања. У склопу истраживања извора, као уредник приредио је и две антологије филозофских текстова (*Der Philosoph und die Lust* и *Der Philosoph und die Macht*), док је на грчки превео радове читаве легије европских аутора, од Маркса, преко Касирера, до Карла Шмита и Макијавелија. Ипак, Кондилис се није задржао само на превођењу и истраживању историје идеја, него се хватао у коштац и са актуелним питањима. „Хипернорамтивистички оријентисани“ (Дирш) академски и политички естаблишмент имао је у овом Грку незгодног изазивача који се није могао отписати уз помоћ некакве пригодне етикете, можда и зато што су му политичке амбиције биле стране. Ипак, Кондилис је управо био мислилац који је волео заоштрену дискусију

и полемику. Поједини аутори су га због тога називали „просветитељем без мисије“ (Фурт, Хорст). У време када су толики отписивали нацију, сматрајући да је она „застарела“ и „превазиђена“, Кондилис их је са dobrим аргументима уверавао у супротно, показујући да је свет још увек далеко од краја националне државе. Штавише, њен нестанак не би нужно водио остварењу пацифистичке утопије и свету из кога су заувек прогнати рат и насиље, већ би се пре могло очекивати да би свет без националних држава био свет са мање реда, а више несигурности и насиља. Онима који су у Немачкој историји видели некакав „посебан пут“ (Sonderweg) и из тога спремно изводили политичке последице, овај странац је показао не само да је њихова теза историјски неодржива, него је поред тога, утемељено указао на њену политичку употребу. Такође, многобројни заговорници глобализације и стварања светске државе би у његовим текстовима могли пронаћи ваљане разлоге зашто би било добро да се не занесе високопарним идејама које би у стварности, свакако, изгледале сасвим другачије од онога што они прижељкују. Када се свет полако трезнио од марксистичке утопије, овај полемичар је људима саветовао да се не опијају ни либералном утопијом. Оне који су некада ломили копље за марксизам и национално ослобођење потлачених широм света, а затим неопажено прешли у табор заговорника отвореног тржишта и људских права, Кондилис је умео да подсети да су упркос свом сталном морализму увек били и остали на страни јачих. Имајући у виду ову суверену спремност да се изнесе непопуларно мишљење и да се полемише против широко распрострањених заблуда које лепо звуче, није чудо што Тил Кинцел истиче да читање Кондилиса може важити за „акт духовне хигијене“ и „вежбање у слободи духа“. Несумњиво је код Кондилиса било много изазивачке дрскости и жеље за самопротврђивањем и доказивањем кроз полемику, данас тако ретке у академским круговима.

Панајотис Кондилис је припадао реалистичкој традицији, односно оном низу који почиње са Тукидидом и преко Макијавелија сеже до Макса Вебера, Карла Шмита и Арнолда Гелена. Централне категорије његовог мишљења биле су моћ, одлука, самопотврђивање и жеља за преживљавањем. Свет политике је за њега био свет борбе конкретних актера, а полемички карактер мишљења

представља кључ за разумевање сваке филозофске позиције. Свуда где се поставља питање самоодржања, тамо се, према Кондилису, поставља и питање моћи, чиме и разликовање између пријатеља и непријатеља постаје неизбежно. Укратко, Кондилис је био свестан да се без моћи не може.

Прерана смрт спречила је Кондилиса да заврши своје најважније дело. Од планирана три тома социјалне онтологије, светло дана угледала је само прва књига.

Имајући у виду све горе речено, уредништво часописа Српска политичка мисао одлучило је да у сарадњи са немачким Кругом пријатеља Панајотиса Кондилиса изда посебан број посвећен овом значајном аутору. Да би се Кондилисово дело потпуније представило српској академској јавности, изабрана су четири текста о Кондилису, односно о различитим аспектима његовог дела. Колеге Ханс-Кристоф Краус и Карлхајнц Вајсман написали су прилоге специјално за ово издање Српске политичке мисли, на чему им уредништво срдечно захваљује. Након текстова о Кондилису следе и три краћа, али репрезентативна чланка самог аутора као и један обиман интервју у коме је он сажето изнео неке од својих основних идеја. Имајући у виду опсег Кондилисовог дела, као и разноликост тема којима се бавио, само по себи се разуме да би покушај целовитог и исцрпног приказа Кондилисове мисли далеко превазилазио обим једног часописа или зборника текстова. Стога се овај број часописа има схватити не чак ни као увод, него само као позив и подстрек на бављење овим значајним и у нашој академској средини непознатим аутором.

Посебну захвалност на помоћи при избору текстова, као и на корисним саветима и коментарима приређивач дугује др Фалку Хорсту из Круга пријатеља Панајотиса Кондилиса без кога ово издање не би угледало светло дана.

Приређивач посебног броја
Српске политичке мисли

Душан Достанић

Фалк Хорст

ПАНАЈОТИС КОНДИЛИС – САЗНАЊЕ КРОЗ ПРЕЛАЖЕЊЕ ГРАНИЦЕ ИЗМЕЂУ АНТИЧКЕ И МОДЕРНЕ ФИЛОЗОФИЈЕ*

Сажетак

Бројне студије немачко-грчког филозофа Панајотиса Кондилиса (1943–1988) из интелектуалне историје и политичке филозофије су уско повезане. „Die Entstehung der Dialektik“ реконструира генезу хегелијанске филозофије, „Die Aufklärung“ с обзиром на европску филозофију просветитељства наглашава поновно вредновање чулности у одбацивању хришћанске доктрине. Ова два прва дела многоструко документују филозофску антропологију скицирану у Кондилисовој књизи „Macht und Entscheidung“, која, осмишљена као метод „дескриптивно децизионизма“, одражава људски живот без икаквог вредновања. Заправо, људски субјекти доносе њихове одлуке у циљу самоодржања које се у социјалном свету појављује као потрага за моћи. Друштво регулише ову тежњу за моћ у облику норми, правила и институција, тема је коју Кондилис користи да обогати релевантни дискурс социо-историјски релевантним разматрањима. Једна од теза је, ипак, да нормативни стандарди захтевају метафизичку валидацију. Генерално, да епистемологија не може без метафизике, је теза коју Кондилис заступа у својој главној студији „Metaphysikkritik der Neuzeit“. У другој расправи под насловом „Theorie des Krieges“, историчар идеја испитује кључне изјаве теоретичара рата К. ф. Клаузевица и других теоретичара у потрази за одговором на вечито тако актуелно питање „Шта је рат?“ Далекосежне студије „Konservativismus“ и „Der Niedergang der bürgerlichen Denk- und Lebensform“ објављене једна за другом проширују хоризонт историје идеја друштвено и културно релевантним

* Извор: „Panajotis Kondylis – Erkenntnis durch Grenzgänge zwischen antiker und moderner Philosophie“, in *Grenzen, Wenden und Zäsuren, Jahrbuch der Interdisziplinären Vortragsreihe (IVR)*, Heidelberg, Ladislaus Ludescher (Hrsg), Berlin 2019

питањима која су поново обрађена у постхумно објављеном, фрагментарном делу „Das Politische und der Mensch“ где је требало да буду проширена на најобимнији начин.

1. УВОД

Панајотис Кондилис (1943–1998) се као историчар идеја истакао значајним делима и полазећи од идејно-историјских радова као доказног материјала, развио обухватан антрополошки модел који је требало да свој закључак нађе у тротомној социјалној онтологији, иако је само први том могао бити завршен.

Кондилис је рођен 17. августа 1943. године у Олимпији; са очеве стране породица је имала сељачке корене. Отац је био официр, мајка је по образовању била учитељица, деда-стриц Георгиос Кондилис (1879–1936), генерал, био је 1922–1935. политички активан и од тога два пута кратко време (1926. и 1935.) премијер Грчке. Породица се убрзо преселила за Атину где је Кондилис ишао у школу и током студија (филозофија и класична филологија) превео важне књиге европске духовне повести да би грчки читаоци лакше могли учествовати у великим духовним расправама прошлости и садашњости. За свој први већи рад сматрао је двотомни превод Макијавелија који је опремио детаљним уводником.¹ Лектира Тукидида (око. 460 – око 400 пре Христа), Никола Макијавелија (1469-1527), Томаса Хобса (1588-1679), Баруха де Спинозе (1632-1677), Карла Маркса (1818-1883), Зигмунда Фројда (1856-1939) спадала је за младог Кондилиса међу прве дубоке утиске његовог духовног образовања, када се током првих година у гимназији више није задовољавао оним што се тамо нудило. Као четрнаестогодишњак научио је немачки како би могао да немачку филозофију чита у оригиналу. При томе је лектира Фридриха Ничеа (1844–1900), тако се прича у породици, била за њега важна најпре стога јер је у његовом мисаоном моделу нихилизма открио недостајућу консеквенцу. То откриће не само да му је дало свест сопствене аналитичке снаге, него и важан грађевински блок за његов доцнији антрополошки модел. Они који се сећају времена проведеног са њим у школи и на студијама, описују

1 Ово се налази и на немачком: Kondylis: Machiavelli.

га као повученог и самосвесног, пријатељског и спремног да помогне. Комплексна стања ствари је из обухватног знања објашњавао једноставно и јасно, на слушаоцима примереном нивоу разумевања, при чему се увек радило о стварима и он се као особа сасвим повлачио.

Спремност на помоћ, у једној студентској групи за учење, довела га је у време војне хунте под сумњу да је марксиста зато што су неки из те групе били познати као такви, односно отворено су се залагали за марксизам који је у студентским круговима Атине у то време имао много присталица. Кобни грађански рат није био толико давно, када су се идеолошка убеђења показала снажнија него породичне споне. Тај случај је Кондилис познавао из сопствене родбине и стога је бављење Марксом за њега имало такорећи егзистенцијално значење. Понављао је колико је много, уз сву страност према њему као идеологу, помоћу њега научио. У једном интервјуу је објаснио:

не могу да заборавим дубоки и постојани утисак који је Марков пример оставио на мене. У делу овог великог мислиоца на импозантан начин је видљиво да филозофија антропологија, економиса, повест, политика и тако даље по својој суштини не само да су једна и иста ствар, него истовремено представљају јединствено сазнање у чије средиште се неизбежно води без обзира од које тачке круга се пође. Маркс је био велики теоретичар само зато што је био велики историчар и само утолико колико је то био. У мери у којој је престао да буде историчар и бавио се есхатологијом као и теологијом повести, у његовом мишљењу се отвара процеп који често појединачне анализе не оставља нетакнутим. Истраживање унутрашњих противречности у Марковом мишљењу било је за мене – скупа са другим подстицајима – повод за систематско приближавање централним питањима која су служила као теоријска осовина за развијање једног реда проблематика и резултата.²

Упркос сумњи да је политички непоуздан могао је да захваљујући вишој препоруци напусти Грчку и настави своје студије у иностранству. Након краћег боравка у Енглеској дошао је у Немачку, студирао политичке науке, повест, филозофију најпре један семестар у Франкфурту на Мајни, потом у Хајделбергу. За Немачку и за Хејделберг се одлучио

2 Kondylis: Die Geschichte lauert [Interview], S. 398.

не само због могућности студирања, него такође и зато што је желео да своје књиге пише на немачком. Француске, енглеске, италијанске, латинске текстове читао је без речника и када је желео да своје расположење изрази речима, памтио је поезију на старогрчком и латинском – немачки је ценио због његове сличности са старогрчким и латинским:

Немачки језик садржи синтаксичне структуре и лексичке модусе старогрчког и латинског језика далеко више него други језици. Посебно, скоро неограничене могућности повезивања главних и помоћних реченица у оквиру дужих периодичних реченица дозвољавају прецизно формулисање вишеслојних мисли где се у синтаксичној повезаности изражавају рељефно спајање и сплет односа између различитих димензија смисла. Ни на једном другом мени познатом језику не може се тако добро изразити на пример Тукидидов стил. Мојим немачким читаоцима који ме питају како неусиљено и чак са претензијом ка личном стилу могу писати на страном језику одговарам да се то великим делом може приписати мом познавању класичних језика. Они који њима владају лако разумеју шта мислим. [...] Језици у којима контуре значења речи и реченица нису избледели [...] подсећају на киклопске зидине саграђене великим камењем и са очигледним оквирима и постојаним подупирачима, са стабилним подударностима између онога што се означава и онога чиме се означава у резању језика и тачном управљању рефлексје.³

Аналитичком обдареношћу и мисаоном одважношћу скренуо је пажњу на себе. Тако су га историчар Вернер Конце (Werner Conze) и други подржавали у складу са својим снагама и саветовали му академску каријеру, којој он, међутим, није тежио како не би губио време за истраживачки рад. Дисертација код филозофа Дитера Хенриха (Dieter Henrich) бавила се на широкој духовно-повесној основи узроцима привлачности идеја које су, коначно, као идеологија служиле силама светко-повесног значаја. Услед обима рукописа дисертације њена тематска подела била је смислена; најпре се појавила на 700 страна *Die Entstehung der Dialektik Eine Analyse der geistigen Entwicklung von Hölderlin, Schelling und Hegel bis 1802* (1979). Следило је *Die Aufklärung im Rahmen des neuzeitlichen Rationalismus* (1981) као истовремено признато стандардно дело

3 Kondylis: Der Irrtum ist der natürliche Zustand [Interview], S. 35.

епохе и скривени тип. Прва књига анализира идејно сродство тибигеншких питомаца и открива у хелдерлинској филозофији сједињења извор хегеловске дијалектике. Као централна теза се доказује да се из основног става, одлуке која се даље не може рационално образложити, уздиже мисаони систем и овај се – као у случају дијалектике – полемички оријентише прама противмоделу кога жели да сузбије и порази.

Наслов књиге о просветитељству укључује рационализам који у бици идеја поседује две форме. Рационалност тврди да морално-нормативне тезе изводи из *рација*. Али између логике и садржинских питања, као што су она морала, не постоји нужан однос. Рационализам у другој форми значи сврсисходно, формално-логично беспрекорно коришћење аргументативних средстава које мишљењу стоји на располагању, како би се темељна одлука, која самом *рацију* више није доступна, тако образложила да би она изгледала као рационална. Ипак, рационално образложење аксиома и самих темељних одлука, као што је речено, не може постојати. Централна тема епохе просвећености је однос између духа и чулности. Тиме се главна струја времена окреће против античко-хришћанске слике човека која људском духу односно души приписује приступ ка божанском и нормативном, једном духу који управља чулношћу и помоћу аскезе врши прочишћење. Просветитељска полемика, насупротив томе, циља на ревалоризацију чулности која више не мора бити потиснута, зато што је сама од себе добра. Почетак поткопавања старе теолошке слике света Кондилис уочава већ у томистичком систему у коме божанска воља не жели ништа што противречи уму, дакле, прилагођава се уму. Ова мисао се одлучујуће ојачава успоном природних наука са њиховим математичким подупирањем. Бог, додуше, остаје творац света, ипак он га оставља да тече према законима које му је једном дао и више се не меша. Човек који сазнаје те природне законе постаје сувласник божанског ума и еманципује се тако да он сам постаје божански и тиме детронизује Бога. Овај процес смењивања једног светоназора неким другим, који је трајао вековима, је борба за моћ при којој нова слика света употребљава и преиначује појмовне структуре старе метафизике. То је један пример за уски однос који позиција и противпозиција имају међусобно, јер ова друга полемички настаје из прве.

Коначно, хегеловски систем је тај који је постао гробар Бога јер у том систему повест постаје тоталитет људске активности, чиме се божанско и људско чињење поклапају. Бог обитава у човеку и тако овај сам постаје творац. Тиме је трансцендентно укинута и Бог елиминисан, а да нихилистичке консеквенце нису морале бити повучене. Марксизам, као атеистички хуманизам, може бити употребљен као идеолошко оружје легитимације и учвршћења владавине, једне владавине чија идеологија додуше обећава еманципацију, али чија формална структура служи осигурању владавине јер „отуђени“ човек може бити жртвован зарад „идеје човека“. Уз то сваки конзистентни светоназор издаје своју сопствену скалу вредности за једину истинску, јер само она обећава живот достојан човека. Посматрањем да су идеје, идеологије средства тежње ка моћи и моћи, Кондилис је пронашао одговор на искуство грађанског рата у Грчкој. Тој скали вредности супротставља се духовно-повесно изнова полемички нормативни нихилизам; за просветитељство су то хедонисти Јулијан Орфеј де ла Метри (Julien Offray de La Mettrie) (1709-1751) и Донасјен Алфонс Франсоа маркиз де Сад (Donatien-Alphonse-François, Marquis de Sade) (1740-1814) који су чулне тенденције просветитељства поставили апсолутно и стога били непожељни. Јер нормативни нихилизам је непријатељ колектива и човека као бића заједнице, он разара норму које су за заједнички живот нужне и које стога важе као апсолутне. Стога једно нихилистичко учење, које наступа нормативно, никада не може бити основа социјалне владавине.

Оба рада истичу антрополошке константе преко којих постају јасне одређене, до тада неуочене духовно-повесне повезаности. Постаје разумљиво зашто су просветитељи тако снажно полемисали против хедониста, јер су се морали плашити да би нихилистичка последица ревалоризације чулности довела целокупно просветитељство на лош глас и ти закључци дали теолошким противницима аргументе у борби за социјалне претензије на вођство. Рационализам просветитељства окренуо се против античко-хришћанске онтологије и са њом повезаног хришћанског интелектуализма. У том духовном обрачунавању су на страни просветитеља важнија тактичка разматрања од једног у себи целовитог мисаоног модела, како се то показује, рецимо, на примеру Рене Декарта (René Descartes) (1596-1650). Он је, најпре, због свог напора да превлада схоластику

био важан помоћник у ревалоризовању чулности. Ипак, у истој мери у којој је теолошки противник слабио, Декарт је као савезник постајао неважан. Својом сумњом у чулну извесност и својим апсолутним постављањем интелекта који је независан од чулности, својим пропагирањем геометријске методе и математике он је чак постао противник. Слично дволичан био је такође однос према Исаку Њутну (Isaac Newton) (1643-1727). Он је заступао схватљивост природе помоћу математике, дакле, разум. Ипак, математизација физике била је потцењивана од главне струје просветитељства, јер је у томе виђена интелектуалистичка апстракција. Вођене су, дакле, духовне борбе, у којима једна позиција изазива једну полемичку противпозицију. На тај начин нема никаквог телеолошког развоја, како неко може мислити, већ само борба индивидуа око идеја чија интерпретација се, у зависности од стања расправе, помера и тиме истовремено и одређење пријатеља и непријатеља на пољу идеја које увек варира.

Борба идеја у епохи просветитељства показује да једна нормативност, која служи социјалном, сугерише филозофско раздвајање између духа и чулности. Појам „дух“ има нешто неодређено, он сугерише везу између рационалног и надчулног – и тиме нормативно требање. Сходно томе просветитељство је развило метафизику у којој појам природе заузима место дотадашњег појма Бога. Како би избегли логичне консеквенце – оне нихилизма – једне сензуалистичке теорије и тиме социјалну осуду, већина простветитеља прелазила је преко те последице. Такође, логички ломови настају када филозофске теорије, које се вазда надмећу са другима, покушавају да ове аргументативно, тачку по тачку оповргну и тиме обрнуто понављају затечене грешке конкурената. Филозофске теорије су, дакле, са антрополошког гледишта „средства за вођење борби међу теоретичарима (тј. међу људима који своје захтеве за моћ првенствено износе и задовољавају помоћу састављања теорија).“⁴ Филозофске теорије могу се прикладно разумети ако се виде у контексту свог времена, при чему онда управо такве антрополошке константе, као оне што су поменуте, при стварању теорија постају јасне. Где филозофске теорије подупиру или утемељују светоназоре или религијске тезе у ширем смислу, постаје јасна тежња за утицајем и моћи која се налази у основи.

4 Kondylis: Macht und Entscheidung, in Machtfragen [2006], S. 113.

Тако је, рецимо, хришћанско учење о човеку као Божијој слици уз истовремену грешност логички противречно, ипак учење о грешности је неопходно јер оно гарантује владавину путем моћи избављења од зла. Супротно учење претпоставља по „природи“ доброг човека, дакле, оног који из свог унутрашњег бића налази прави пут и није му потребно никакво спасење. Доброј природи човека може наиме претити „отуђење“, које, опет, захтева пророке и филозофе који обећавају да ће спречити „отуђење“ или извести из њега и који желе да себе, као духовне вође и владаре, учине незаменљивим. Уздицање човека провоцирало је противпокрете у модерни (нпр. експресионизам) и постмодерни, који су се изражавали у презиру према човеку. „Свака позиција настаје као противпозиција.“⁵ То, наравно, не значи да би мишљење тиме било снижено на *Re-Actio*, то значи да мишљењу треба подстрек, отпор као импулс, да би било покренуто и тежило ка једном преко тога.⁶ Не постоје идеје у платоновском смислу, идеје су оружје које се у борби за тумачење света изводе на поприште. О њиховој ваљаности одлучује историјска ситуација и тиме о ономе што има да важи као „истина“. Једна јединствена дефиниција централних појмова ван времена изостаје, јер се борба теорија не смирује, дакле, повест духа остаје у вечном току.

2. МОЋ И ОДЛУКА

Macht und Entscheidung (1984) приказује једну антропологију и херменеутику која се на њој заснива, чију су плодност оба идејно-повесна рада испитала и доказала. Свој приступ Кондилис означава као „дескриптивни децизионизам“.⁷ Он (дескриптивни децизионизам прим. прев.) препознаје самоодржање као темељну тежњу свих бића. Стога акти одлуке који осигуравају преживљавање морају раздвајати између онога што је за преживљавање важно и онога што је неважно. Почечи тих одлука леже код човека у биофизичком, које није доступно свести; прве одлуке се доносе преко задовољства и непријатности. Коначно, нагон за

5 Kondylis: Die Aufklärung im Rahmen des neuzeitlichen Rationalismus, S. 24

6 Vgl. Kondylis: Wissenschaft, Macht und Entscheidung.

7 Macht und Entscheidung, S.24.

самоодржање – као што претпоставља и Артур Шопенхауер (Arthur Schopenhauer) (1788-1860) – ствара рацио као своју вештију руку, који зауздава хедонизам, теза коју заступа већ Спиноза (Spinoza): „[...] из настојања за самоодржање човека следи потреба подређивања страсти под логос. [Спиноза] *Tractatus Politicus*, II, §§7-8 [...] односно логос јесте моћ.“⁸ Овај сензуалистички приступ види у нагону за самоодржање покретачку снагу од-лучивања, јер се он стара за то да у егзистенцијалној сржи субјекта „покрети органске материје постају оно што имамо обичај да зовемо дух и мишљење.“⁹ Тиме акт воље и акт сазнавања неодвојиво иду заједно. Стапање значи „да хтење, у коме нагон за самоодржање настаје и артикулише се, испуњавају когнитивне функције, и то, може желети само као хтење које сазнаје; обрнуто, сазнавање је могуће само као сазнавање које хоће, тј. као такво да има мотив иза себе, циљеве пред собом и контролишуће инстанце моћи изнад себе.“¹⁰ Хтење може желети нешто само у везаности за једну форму мишљења или један садржај мишљења. Теза о уској везаности мишљења и хтења стоји у супротности са платоновском позицијом и хришћанско-античком сликом човека са њеним раздвајањем, при коме мишљење стално треба да доминира над чулношћу. Једна таква дуалистичка слика човека дозвољава, као што је речено, да мишљење под појмом „духа“ учествује у метафизичком. За монизам „дескриптивног децизионизма“ је платонистички модел стога образац једне за живот у друштву неопходне идеологије, јер она нормативном додељује објективност.

Једна стварност која произлази из од-лучивања може бити само перспективистичка, „ствар по себи“ остаје несазнатљива и у зависности од донесених одлука настају различите перспективе. Следствено, „дескриптивни децизионизам“ се као описујући укључује у ту перспективност. Он, међутим, при томе за себе захтева посебну позицију свог децизионизма, јер он при описивању људских ствари одустаје од нормативног, дакле, од било каквих прописивања и тиме стиче објективност која се другачије не може имати. Тиме се заузима противпозиција према платонизму и његовим наследницима, који обећава

8 Kondylis: [Nachgelassene Notizen], Notiz 3009.

9 Kondylis: *Macht und Entscheidung* [2006], S. 34.

10 Kondylis: *Macht und Entscheidung* [2006], S. 42.

нормативно сазнавање (истинитог, доброг, лепог), за кога, међутим, сазнавање стварности није сигурно. Насупрот томе скепса „дескриптивног децизионизма“ не односи се на објективност опажања, него само на ону норми, јер су оне људска утврђивања и према томе субјективна. Тиме се следи мисаони приступ Протагоре (око. 490 пре Христа. – око. 420 пре Христа), који је против платонистичког идеализма полемисао са увидом, да мера није нешто дато, затечено, него се своди на утврђивања, на човека као оно меродавно и да је тиме мера питање моћи. Релативност мере води ка одлуци кроз моћ. У складу с тим једна Протагором инспирисана наука о човеку има своје сазнајно поље у политици и повести.¹¹

Скептична релативизација, као она нормативног, провоцира повремено питање не би ли скептик морао да и сопствену позицију укључи у скепсу?¹² При томе се поткрада уопште не ретка и једнако често исмевана грешка у мишљењу, јер ако прва реченица признаје оправданост скепсе да у објективност (нормативних) позиција треба сумњати, не може се у наставку и у супротности са тим закључити да онда и скептик мора сумњати у своју сопствену позицију. За Кондилиса је вредносни скептицизам нужна претпоставка како би стварност људских ствари могао да опише што је објективније могуће. Јер вредносни скептик може анализирати стварне функције вредности унутар конкретних ситуација и за сасвим одређене циљеве и тиме показати њихову релативност.

За вредносног скептика су живот и свет објективно без смисла, ипак, то треба разумети као неутралну изјаву и не значи никакво вредновање. Вредносни скептик уочава да постављање вредности мора важити као објективно и обавезујуће како би друштвеном бићу човеку учинило живот могућим. Када би неко вреднујући објаснио живот као бесмислен, претпоставило би се да он говори из меланхолије или да жели да друге учини сетним. Негација смисла живота би са захтевом за самоубиство, такође, поново поставила само једну, иако апсурдну вредност, – што чини јасним да човек не може да умакне постављању смисла.

Самоодржање не може бити статично, јер се оно мора

11 Furth: Aufklärer ohne Mission, S. 55.

12 Види нпр.: Flügel-Martinsen: Apodiktischer Dezisionismus?, S. 373.

припремити за променљиве ситуације; то захтева обезбеђење и према томе моћ; самоодржање и тежња ка моћи за човека иду заједно. Јер његов рацио жели да антиципира будућност како би се могао наоружати против опасности и стога се стреми ка моћи. Човек је животиња са глађу сутрашњице, установио је још Хобс. Та тежња је темељна људска датост у индивидуално различитом облику, што је повезано са индивидуално различитим актима одлучивања који саодређују слику света и тиме простор деловања појединца.

Чињеница да желим моћ значи да желим нешто могуће, односно да правим планове који се односе на будућност; то значи да имам машту односно да могу да мислим на нивоу симбола без укључивања искуства – то значи да прекорачујем искуство и хоризонт животиње, антиципација воље превазилази искуство. И са овог гледишта може се уочити да само као човек могу имати тежњу ка моћи.¹³

Одлуке се разврставају и хијерархизују, одакле постепено настаје један (перспективистички) модел света. То захтева даље одлуке, јер оно што се не уклапа у кохерентну слику потискује се у неегзистенцију. Тако различите слике света сређују сваки пут друге елементе објективно постојеће стварности – што објашњава зашто се из ње ствара непрегледно много различитих перспектива и слика света које, међутим, сваки пут обухватају само исечак објективно постојећег и стога су субјективне. Исеци се од стране дотичног субјектата држе за објективне, иако искуство показује да и други са неком другом сликом света ову сматрају објективном. Питање о објективности сопственог модела света се (најчешће) потискује, јер се тиме такође поставља и питање сопственог идентитета, који нико не жели да види доведеног у сумњу. Слика света и идентитет иду заједно, они дају сигурност нагону за самоодржање. Ко, дакле, објективност слике света другог доводи у сумњу, доводи у питање његов идентитет и стога постаје непријатељ. Према томе, човеку су потребни такви савезници који деле његову слику света и који је бране против једне такве претње. У том смислу треба разумети Аристотелов (384-322 пре Христа) опис правог пријатељства када он „врлину“ пријатеља назива његовом карактеристиком, јер се „врлина“ односи на заједнички систем вредности и слику света.

13 Kondylis: [Nachgelassene Notizen], Notiz 2733.

На основу дотичне слике света дат је оквир темељне одлуке за појединачне мале и велике одлуке које се на њу односе, јер је са темељном одлуком субјект пронашао своје место у свету и тиме одговарајући оквир деловања у коме се може безбедно оријентисати. Темељна одлука поклања егзистенцијално припадништво које је важно за меру егзистенцијалног интензитета. Индивидуална слика света је настала кроз тежњу ка моћи и захтев за моћ; за то одговорне одлуке су произашле из конкретних повесних ситуација, при чему одлуке појединаца нису донете изоловано и потпуно суверено, јер су род (човек) и група (заједница језика, културна заједница са симболима и митовима, заједница вредности са нормама и институцијама) утицали на њих. Стога историзам и дескриптивни децизионизам иду заједно. „Јер само одлука, схваћена као разлучивање и као захтев за моћ, може објаснити настанак толико много особених светова.“¹⁴

Такође и једно друштво мора претпоставити објективност и обавезност одлуке, јер оно мора гарантовати колективну безбедност; оно је важније од оне неког појединца. Према томе, он се мора прилагодити правилима колектива и допринети његовом одржању. Као карактеристичан пример Кондилис је означио правила древних ловаца и сакупљача: успешан ловац мора поделити свој плен са групом. Он има привилегију да расподељује, али да дели мора. Јер индивидуална својина се прихвата тек онда када група има довољно за све. Успешан ловац, који групи највише може да понуди, ужива највећи углед, његов глас се рачуна и тиме се спајају служба општем добру и владавина.¹⁵ На тај начин настала конкуренција појединаца око утицаја у групи има за последицу да ловци означавају свој плен како би показали ко је успешан ловац.¹⁶ Индивидуални захтев за моћ може се социјално задовољити, али он се мора ставити у службу колектива, дакле он има да се камуфлира и оно што задовољава његову тежњу за моћ мора се издавати за службу. Дисциплиновање помоћу норми и институција групе је неопходно, јер се она само тако може очувати од разорних снага егоизма и самовоље појединаца и такође заштити се од спољних непријатеља. Зато што је самоодржање колектива

14 Kondylis: *Macht und Entscheidung* [2006], S. 49.

15 Упореди: Kondylis: [Nachgelassene Notizen], Notiz 190.

16 Упореди: Kondylis: [Nachgelassene Notizen], Notiz 417.

значајније од самоодржања појединца, он у случају нужде сме захтевати жртву, при чему се захтев за самоодржањем колектива уздиже до идеала. Јер, са овим захтевом је повезана вера у објективност и обавезност норми и тиме вера у смисао живота; порицати је, како то чини нормативни нихилизам, је непријатељство према друштву.

Уопште, рацио изнуђује одлагање задовољавања нагона са обећањем временски каснијег, али утолико савршенијег задовољења. Јер рацио је незаситији од чисте чулности. За оно нестално код човека су одговорне нагонске потребе које је усавршио разум. Коначно, он може да преобликује чулност, рецимо, ако је са сликом света повезани идентитет за појединачног субјекта важнији од физичког живота, тада је култура ступила на место природе. „Јер је људска природа, као што је познато, култура; биће културе и биће људског друштва представљају практично заменљиве појмове.“¹⁷

У *Macht und Entscheidung* изведена редуција људске стварности на егзистенције, код којих се ради о самоодржању и моћи, појмове „моћ“ и „тежња ка моћи“ мисли вредносно неутрално, коначно, култура, друштво и развој човека су без тежње ка моћи незамисливи. Као биће заједнице човек је постао културно биће; „да би култура могла настати, неопходно је оснаживање тежње за самоодржање.“¹⁸ То оснаживање образује тежњу за моћ, она прикрива изостанак недостајућих инстинктивних веза при прелазу од животињског ка човеку. „И док се форме колективног живота преплићу, отвара се пут ка култури.“¹⁹ Тај пут је створен кроз међусобно надметање појединачних субјеката, које се јавља у колективу. „Ако се тежња за самоодржање укрсти са колективним елементом, тако се ослобађа отвор ка тежњи ка моћи. У тој мрежи укрштања самоодржање постаје тежња ка моћи, јер се она мора антагонистички остварити.“²⁰ Тежња ка моћи појединца се распаљује преко моћи другог. „Моћ се, по дефиницији, нужно односи на друге моћи – тек у агоналном односу са другим моћима она као моћ постаје свесна себе.“²¹

17 Kondylis: *Das Politische und der Mensch*, S. 207.

18 Kondylis: [Nachgelassene Notizen], Notiz 3048

19 Kondylis [Nachgelassene Notiz], Notiz 3048

20 Kondylis: [Nachgelassene Notizen], Notiz 3048. Једна друга забелешка одређује прелаз у крајњој форми: „Тамо где апсолутна подударност инстинкта и деловања олабављује, почиње тежња ка моћи.“ Ebd., Notiz 3232.

21 Kondylis: [Nachgelassene Notizen], Notiz 2641.

Тежња ка моћи може, као и агресија, да буде оба: социјално корисна и штетна, већ према постављању циља. Свакако, Фројд (Freud) је, према Кондилисовом убеђењу, држао агресију једнострано за негативну, чиме је Фројд доспео до „дуалне класификације нагона“,²² која је непримерена људској психи. „Да је он студирао појам моћи и механизме тежње ка моћи, он не би агресију идентификовао искључиво са деструкцијом и нагоном смрти, нити би, са друге стране, самоодржање идентификовао са еросом.“²³ Обазирање на ове механизме може водити ка увиду да једино тежња ка моћи ствара еросу и танатосу приписане резултате. „Нагон самоодржања може изазвати агресију, али такође и обрнуто: агресивност се може уздићи и поставити у службу културе – такође и као владавина.“²⁴

Када тежња ка моћи налети на тежњу ка моћи конфликти не изостају, ипак они у друштву могу бити спутани. Теорија моћи не може објаснити само конфликт, „него и спутавање силе: зато што само моћ може спутати силу. Теорија моћи сама поседује Јанусово лице социјалног живота.“²⁵ Несумњиво, агонална тежња политичара, проналазача, уметника итд. може створити друштвену корист. Уопште, институције, које се, поред осталог, старају за каналисање конкуренцијом вођених активности, настале су кроз тежњу ка моћи: „Институције не би никада настале када се не би идентификовале са тежњом ка моћи једног одређеног носиоца.“²⁶ Тежња ка моћи се може концентрисати на одржање постојећих позиција моћи и тиме служити покушају одржања социјалне равнотеже. „Са овог гледишта (колективне) тежње ка моћи извире конформизам (оно што ја немам, не треба нико други да има) и слични феномени.“²⁷

Конкуренција и надметање не подстичу сваког, јер „циљеви се могу обезбедити и потчињавањем, када потчињавање неком моћнијем дугорочно пружа самоодржање, односно посед идеалних добара (чврст идентитет).“²⁸ Ова жеља за чврстим идентитетом односно признањем уско је повезана са тежњом ка моћи. Конкуренција унутар друштва не

22 Kondylis: [Nachgelassene Notiz], Notiz 3521**

23 Kondylis: [Nachgelassene Notiz], Notiz 3521**

24 Kondylis: [Nachgelassene Notizen], Notiz 3521** [број звездица, по мом мишљењу, показује значај забелешке.]

25 Kondylis: [Nachgelassene Notizen], Notiz 2735.

26 Kondylis: [Nachgelassene Notizen], Notiz 2737.

27 Kondylis: [Nachgelassene Notizen], Notiz 3204.

28 Kondylis: [Nachgelassene Notizen], Notiz 2970.

постоји према свима, него само према онима који се сматрају релевантним. „Сваки индивидуум налази се или доспева у један одређени круг од кога он најпре захтева признање,²⁹ и утолико не само да је ограничено настојање ка признању, неко такође и оно ка моћи. Свакако, само малобројни нису пријемчиви за признање, указивање поштовања и похвалу. „Потреба за признањем (у њеној испреплетаности са самоодржањем) је дубља потреба него моћ, било као утицај или као владавина.³⁰ Чак и ономе ко се одриче обе последње, ипак треба признање, па и ако је оно само у сопственим очима. Стога су уобичајене теорије о моћи погрешне, „јер се оне не започињу код потребе за признањем. Признање значи да други прихватају твоје саморазумевање.³¹ Признање у сопственим очима, потврда сопственог идентитета припада, према томе, такође још у настојање ка моћи. „Управо ме рефлексивна структура *self*-а доводи дотле да тежим ка моћи, зато што ме сваки пут приморава на питање ко сам ја у односу са другима.³² Надметање се, стога, само преместило ка унутра. „(И на овој критичној тачки видимо да се моћ крије тамо где моралисти претпостављају морално језгро човека.)³³ Ако чиним добро потпуно без сведока, дакле само ја сам за то знам, тиме не измичем признању у сопственим очима, које управо стога јер не рачуна на похвалу споља може бити утолико веће. Оно што је са тежњом ка моћи у *Macht und Entscheidung* најпре деловало да је сужавање мноштва људских стремљења, означило их је као изводе извора тежње за самоодржањем и тежње ка моћи.

Сасвим другачије тежњу ка моћи просуђује Платонова (428/427-348/347 пре Христа) слика човека и свих других нормативиста, наиме као „зло“. Ипак, нормативизам не може објаснити „зло у човеку“, он га изводи из „добра“, дуалистички раздваја између „бића“ и „привида“, из онога што „јесте“ (Sein) прави „требање“ (Sollen). Иако норме и вредности стварно постоје, тиме модел објашњења „дескриптивног децизионизма“, који вредносно неутрално описује и разумева, али не жели да уништава, није погрешан; он за практичан живот ништа не прописује.

29 Kondylis: [Nachgelassene Notizen], Notiz 2990.

30 Kondylis: [Nachgelassene Notizen], Notiz 2765**

31 Kondylis: [Nachgelassene Notizen], Notiz 3311**.

32 Kondylis: [Nachgelassene Notizen], Notiz 3311**.

33 Kondylis: [Nachgelassene Notizen], Notiz 3311**.

Само онај ко износи захтев за моћ, такође се жури да препоручи извршење једног треба. Свака таква препорука имплицира да се онај који препоручује истовремено препоручио као познавалац добра и зла и стога као достојан вођа људи. Зато што вредносно неутрални дескриптивни децизионизам не износи никакве захтеве за моћ, тако он, такође, нема ништа да људима предложи за обликовање њихових живота.³⁴

„Дескриптивни децизионизам“ нуди једино један хеуристички модел, који покушава да многе антрополошке феномене објасни једноставно, потпуно и без противречности.

3. ОПШТЕ ОБРАЗОВАЊЕ ТЕОРИЈЕ

Образовање теорије уопште као и оне о духовно-повесним токовима или о антропологији из *Macht und Entscheidung* захтева сопствену рефлексију: са неутралним представљањем које не вреднује испуњен је нужан захтев за научност, њен квалитет зависи од уклапања појединачних случајева у свеобухватне односе, од интензитета промене индукције и дедукције, од поузданости и прегнантности тумачења на основу управо те теорије, чији квалитет зависи од усавршавања појмова који су добили на стварности. Теорија и емпирија треба да се међусобно стопе, при томе треба да се спрече са једне стране теоријски неплодан емпиризам и празна спекулација са друге стране. Тај захтев испуњава Карл фон Клаузевиц (Carl von Clausewitz) (1780-1831) са својом „теоријом рата“ *Vom Kriege*.³⁵ Кондилис објашњава да је Клаузевиц развио мисли о образовању теорије које су до данас задржале своје важење. Клаузевиц је писао из искуства војсковође у рату: „Као сваки теоретичар, тако је и Клаузевиц принципијелно убеђен да тренутно непосредно искуство, као што се може стећи у издвојеном и нужно једностраном положају, у својој изолованости мора остати на површини [...]; само у његовом осветљавању са једног вишег гледишта, односно само његовим уклапањем у шире односе је оно у стању да у пуном обиму открије оно опште релевантно што

34 Kondylis: *Macht und Entscheidung* [2006], S. 127.

35 У преводу на српски: Карл фон Клаузевиц, *О рату*, превео Миливој Г. Лазаревић, Геца Кон, Београд, 1939. (прим прев.)

се у њему крије.³⁶ Теорија не поклања пажњу непосредном изолованом појединачном случају, јер га она не може директно и непосредно примити, она се, напротив, мора оријентисати на „класе појава“, које нису пуне скупине сличних феномена, него су већ теоретизујуће груписани.

Ако је главни задатак сваке теорије „раздвајање разноврсног“, тада свака класа појава, која поседује сопствену област у целини теорије, означава специфична, мисаоно изолована обележја реалног, која су схваћена у њиховом контрастирању према специфичним карактеристикама других аспеката реалног. Стварност као објекат сазнања се тиме распада у више полова око којих се центрирају увек типичне, односно специфичне особине.³⁷

Такви полови могу бити нпр. појмови „сила“, „владавина“, „моћ“, око којих се групишу увек специфична обележја.

При томе изгледа методолошки најсврхисходније да се, као мисаона оријентација, првенствено пред очима држе они полови код којих су видљиве „најпотпуније супротности“ или „крајности сваке врсте“, и то знајући чињеницу да се већина конкретних случајева одиграва негде између њих.³⁸

Следствено су нпр. у „социјалној онтологији“, при одређењу „социјалног односа“ човека, пријатељство и непријатељство одређени као екстремни полови, између којих се одигравају социјални односи.

Посматрано на тај начин, оријентација теоријског мишљења према екстремном и крајњем не представља напуштање квантитативно преовлађујућих аспеката стварног, него, напротив, једини разумљиви пут за схватање њиховог квалитета, њиховог дубљег бића. Мисаона величина, помоћу које се заједно схватају бројне појаве у једној класи, показује се, дакле, као реалнија од самих појединачних појава, иако она независно од њих не може постојати. Увећана стварност теорије надмашује у унутрашњој истини стварност непосредног искуства; стварност непосредног искуства се мора увећати, кондензовати, прочистити ако жели да постане теорија.³⁹

36 Kondylis: Theorie des Kriegeres, S. 96.

37 Kondylis: Theorie des Kriegeres, S. 97

38 Kondylis: Theorie des Kriegeres, S. 97

39 Kondylis: Theorie des Kriegeres, S. 97

Ово подсећа на „идеалне типове“ Макса Вебера (Max Weber).

Додуше, теорија може природу или унутрашњу везу ствари схватити само помоћу апстракција и фикција које морају одустати од акциденталног код индивидуалног случаја, а она то чини тако што у свако доба остаје свесна разлике између нивоа логичког, дакле кохерентног мисаоног схватања и нивоа на коме се одигравају реалне датости. Са друге стране, садржај теорије се, међутим, не обликује једноставно путем логички беспрекорног, непротивречног спајања осамостаљених фикција и апстракција, него се он, напротив, изводи из непрестаног поређења ових последњих са оним што су оне морале превидети како би уопште могле настати, наиме са конкретним случајевима и положајима у њиховој индивидуалности, тако да обе димензије, теоријска и реална у њиховој нужној повезаности једног са другим и међусобног одступање, вазда остају присутне.⁴⁰

Поређењем феномена који су, рецимо, придружени тежњи ка моћи и који се у следећем кораку међусобно прецизније разликују, следи поновно приближавање индивидуалном, што се одражава на усавршавање саме теорије о тежњи ка моћи и овој, коначно, може пружити већу експланаторну снагу.

Напредак у теорији се, дакле, не постиже једноставно у мери у којој се удаљава од индивидуалног, него пре усавршавањем општих појмова, које њихово неизбежно одстојање од индивидуалног већим делом поништава тиме што их оно оспособљава да успешно положе испит поређења са искуством. Узгред, треба се чувати тога да се у том поређењу види механички акт који би, уз придржавање одређених спољних правила, могле извести било које особе под било којим околностима. Јер најпре је стало до тога за којим искуством се при томе посеже, колико је конкретни свет представа теоретичара богат садржајима, простран и егзистенцијално оптерећен, тако да он не само да може да својим појмовима што је више могуће служи као основа, него и да исте може подвргнути најразличитијим испитима.⁴¹

Образовање теорије захтева интелектуалну виртуозност и претпоставља много искуства, оно зависи од способности процењивања, извежбане моћи суђења, или, како је Кла-

40 Kondylis: *Theorie des Kriegeres*, S.98

41 Kondylis: *Theorie des Kriegeres*, S. 98.

узевиц то назвао, „такта у расуђивању“. Тај такт означава интелектуалне снаге и стога Кондилис одбија да овде употребљава појмове као „интуиција“ или „уживљавање“, јер су они више предочавају чулну способност.

4. DIE NEUZEITLICHE METAPHYSIKKRITIK

Зато што норме које заступају социјална удружења, групе или појединац важе као објективне, објављено требање добија атрибут непролазног, идеалног. Ко тумачи биће на исправан начин тиме је, такође, легитимисан да укаже на требање. Ако се вредности могу препознати као функције воље за моћ – како је то описао Ниче – онда управо није неминовно да из тога следи одбацивање вредносне неутралности, напротив, увид у ту функцију чини могућим вредносно неутрално посматрање. До овог закључка је, свакако, као што је поменуто, дошао млади Кондилис у свом студирању Ничеа, јер се, поред осталог, овом централном претпоставком вредносне неутралности може објаснити целовитост његовог дела које се постепено гради и нигде му није потребна доцнија коректура. *Die neuzeitliche Metaphysikkritik* (1990) детаљно истражује Ничеов ток аргументације.

Противречност је, са једне стране захтевати увид у фиктивност и конвенционалност појмовних творевина и знања уопште, а са друге стране наглашавати да „свака скептична тежња значи велику опасност за живот“. Јер скепса, не на последњем месту, настаје из оног увида – и сходно томе фикције и лажи нису произвољне, него само онда употребљиве у смислу воље за моћ, ако о себи верују да су последње и непомерљиве истине: управо зато мора метафизика, како сам Ниче пише, расправљати о човековим основним заблудама као да су основне истине.⁴²

Ниче на сопственом примеру доказује, да се метафизика не да превладати све док критичар метафизике не одустане од сопствених нормативних позиција и протиидеала, тј. све док он не потврђује животну нужност илузије у њеним конкретним повесним формама са последњом консеквенцом и све док он не жели да увиди да и једно тако достигнуто теоријско превладавање метафизике не може имати никакво практично значење.⁴³

42 Kondylis: *Die neuzeitliche Metaphysikkritik*, S. 542.

43 Kondylis: *Die neuzeitliche Metaphysikkritik*, S. 544.

У за Кондилиса типичном поступку у *Metaphysikkritik* се развија једна типологија. Тако су нпр. откривене две фазе једне номиналистичке и хуманистичке критике метафизике. Прва – у 14. до 16. столећа – је схоластичко-теолошки аристотелизам, кога обликује дуализам између оностраности и ононостраности, при чему се у оптимистичком схватању уму приписује сазнавање ононостраности. Критичка противпозиција изјашњава се за несазнатљивост ононостраности и критикује злоупотребу језика путем упућивања на ононостраност. Доба проректорства образује другу фазу управо те номиналистичке и хуманистичке критике метафизике. На основу те типологије, која уређује повест критике метафизике, уочава се да се основне позиције понављају и свагда изазивају сличне противпозиције. При томе стално важи да је метафизика неопходна јер наше слике света морају полазити од основних претпоставки које се, напослетку, више не могу логички образложити; ми не можемо логички образложити ни зашто се одлучујемо за логику! – Сам Кондилис у својим радовима избегава познате метафизичке покушаје фундаирања, тако своје главно дело – *Das Politische und der Mensch. Grundzüge der Sozialontologie Bd. 1* (1999) – разграничава од метафизички оријентисане социјалне онтологије. У прошлости су фактори и снаге који су називани кључним појмовима онтологије служили за то да разноликост појава уреде према мерилима које су поставили, дакле да успоставе градирања и хијерархије међу те појаве, свеједно да ли је ту на делу била таксономска или еманатолошка логика. Утолико је онтологија увек била метафизички сачињена.⁴⁴

Досадашње онтологије су поставиле биолошке, географске, психолошке или друге инстанце као последње инстанце. У *Macht und Entscheidung* развијена антропологија даје предуслов за то да се гледиште држи подаље од етичко-нормативних утврђивања и оно се може оповргнути само ако се покаже да оно са својом антропологијом нетачно представља људске ствари, ако истраживање познатих етичких теорија докаже да су оне другачије саграђене него што то описује дескриптивна теорија. Њена критика би морала пружити доказ да се један одређени историјски модел мишљења састоји из других структуралних обележја од оних које је препоручила дескриптивна теорија.

44 Kondylis: *Das Politische und der Mensch*, S. 185.

**5. KONSERVATIVISMUS. GESCHICHTLICHER
GEHALT UND UNTERGANG И DER NIEDERGANG
DER BÜRGERLICHEN DENK- UND LEBENSFORM.
DIE LIBERALE MODERNE UND DIE
MASSENDEMOKRATISCHE POSTMODERNE**

Са идејно-повесном анализом повезана је социјална повест; тако се показује структурално подударане између ондашњих социјалних творевина и њима припадајућих мисаоних фигура; и ако се укључе појмови „надградња“ и „база“, може се рећи да се овде ради о њиховом уском међусобном дејству. „Конзервативизам“ као слика света и слика човека спада, у складу с тим, у староевропску повест у време владавине племства пре етаблирања централне државе. Са губитком моћи њеног носиоца и ова слика света је изгубила значај, док је порастао значај слике грађанства, које је напредовало у централној држави. Његова либералност темељи се на „синтетичко-хармоничној“ фигури мишљења која је усмерена ка мирном поравнању друштвених снага. Појединац и целина се допуњавају; тако што се нпр. појединац према узору грађанског образовног романа развија у једног корисног члана целине развојем својих природних способности, та целина му даје незаменљивост, идентитет.

Ту грађанску модерну преко масовне продукције и масовне потрошње смењује масовна демократија постмодерне. Први пут у људској повести може се експлоатацијом природе у индустријским земљама елиминисати оскудица добара; друштво оскудице смењује друштво обиља. Његова типична мисаона фигура је „аналитичко-комбинаторичка“. Њој у масовно-демократској форми живота одговарају атомизовани елементи који су принципијелно равноправни и чак међусобно заменљиви, због чега они могу да улазе у произвољне комбинације, али више не располажу идентитетом у смислу грађанске слике човека. Оно што повезује ове појединачне елементе су у знатној мери производња добара и учешће у њиховој потрошњи, јер масовна производња захтева масовну потрошњу. Томе служи плурализам вредности, који саму потрошњу добара уздиже ка вредности; плурализам вредности потискује аскетски морал грађанске епохе. Тако нешто се дневно може посматрати у увек новим варијантама и студент Кондилис је у Атини видео како се са опадајућим

сиромаштвом људи и растућом урбанизацијом брзо одигравају промене понашања, чије је дубље разлоге покушао да објасни. За њега масовнодемократски модел друштва као светски организациони пример може бити само међуигра, јер су демографске и еколошке последице за њих типичног расипања ресурса нестабилне. Глобални плурализам захтева глобално обиље добара. Тиме што се плурализам глобализује он преко несташице добара убрзава свој крај. Она ће елиминисати и плурализам и у 21. столећу изазвати глобалну борбу за ресурсе.

Појам „конзервативно“ је у масовној демократији изгубио своју изворну социјално-повесну референтну тачку; овде он означава само један пут, који се у нијансама може разликовати, ка за све политичке странке истом циљу „благостања за све“, што имплицира потпору потрошњи и тиме привреди.

После књиге о пропадању, Кондилис је у *Planetarische Politik nach dem Kalten Krieg* (1996) и у чланцима за дневне новине сецирао укрштање социјално-повесне ситуације и погледа на свет, односно идеологије, која у политици има централни значај и не може се увек лако уочити. Чланци су сакупљени под насловом *Das Politische im 20. Jahrhundert* (2001), и они обухватају идеолошки обликоване ставове, као нпр. оне о „немачком посебном путу“, теза је да демократије неће међусобно ратовати и да ће после краја биполарног света рат бити замењен трговином – како је нпр. веровао Френцис Фукујама (Francis Fukuyama) са својом тезом о крају повести. Теза Семјуела Хантингтона (Samuel Huntington) о борби култура превиђа из либералног погледа на глобализацију историјски изникле колективе, нације, које не могу избећи глобализацији и при томе морају проћи промену форме.

6. DAS POLITISCHE UND DER MENSCH. GRUNDZÜGE DER SOZIALONTOLOGIE. BD. 1.

Ово дело предузима обухватно заснивање социјалних наука. Треба да се постави основна наука науке о човеку, при чему се у повесном догађању налази увек исто. Кондилис у социјалној онтологији почиње са према идеологији критичном дијагнозом епохе „масовних демократија“ и

модерних социјалних теорија које је идеолошки подупиру, дакле кибернетски инспирисане теорије система, теорије комуникативног деловања и економске теорије деловања; све оне посматрају друштвену формацију „масовну демократију“ нормативно, иако су те теорије од њихових аутора – у доброј вери – кренуле као неидеолошке. Структуре кибернетичке социјалне теорије су уздигнуте ка општом моделу социјалног. Комуникациона теорија постулира један „ум“ који омогућава проналажење одлука без владавине у једном најзад мирном свету, ипак за реалност са ратом и непријатељством не налази никакво објашњење. Једна економска теорија размене претпоставља нормативну узајамност учесника у размени и покушава да овим уопштавањем заснује економску социјалну теорију. Ипак, при томе различити односи моћи у стварности учесника у размени остају занемарени. Те разлике су одговорене за неправедне акте размене. Према томе, нормативност узајамности у реалности уопште није дата; нормативност постоји само у теорији, која се, према томе, препознаје као слушкиња идеологије. У свим случајевима модерних социјалних теорија, тако доказује Кондилис, догађа се нормативно закидање стварности. Те теорије уздижу једну временско-типичну специфичност ка општем, међутим, уместо тога, мора се радити о вредносно неутралном схватању стварности. Једна социјална онтологија полази од бића друштва као последњег нивоа објашњења, јер човек је увек упућен на друштво, још увек живи у заједници која није установљена тек деловањем индивидуа. И све што се дешава у друштву, дешава се као социјални однос. За све интеракције политичко прописује обавезујући оквир; постојање друштва захтева политичко. Такође, политичко се стара за јединство друштва и његов социјално-онтолошки схваћен поредак; овде је историјски дат његов услов и тиме изложен променама.⁴⁵ Трећа област поред социјалног односа и политике је човек и то у оквиру питања о његовој природи унутар социјалног односа, који сеже до оба пола пријатељства и непријатељства. Тиме је обухваћен „спектар социјалног односа“.⁴⁶ Разликовање пријатељ – непријатељ не важи, дакле, као рецимо код Карла Шмита (Carl Schmitt)

45 Упореди. Kondylis: Das Politische und der Mensch, S. 212.

46 Упореди. Kondylis: Das Politische und der Mensch, S. 152.

(1888-1985) само за политичко, него за сваки социјални однос. Све политичко је, додуше, социјални однос, ипак нису сви социјални односи политички; дакле, политичко образује само један одељак социјалног односа.

У *Macht und Entscheidung* објашњени „онтолошки принцип“, да је самоодржање одређујући мотив деловања човека, укључује да су вредности и идеје средства моћи за осигурање самоодржање. При томе је оно у култури, односно у друштву, такође идеално, што самоодржање чини питањем идентитета, јер самоодржање као очување идентитета може бити снажније него оно биолошко: човек је у стању да свој живот стави на коцку или да жртвује за своје идеје; следствено, постоји насилна смрт као саможртва за идеју или пријатеља или као убијање непријатеља идеје или колектива. Насилна смрт се појављује на оба пола спектра социјалног односа. Тиме су означени интензитет и домет социјалног односа и постаје јасно да су пријатељ и непријатељ стварно екстремни полови социјалног односа. Другачије од Хобса (Hobbes), који се концентрисао на створењу својствени страх човека, Кондилис истиче идеализовано самоодржање, које чланове колектива оспособљава да превладају страх од смрти и да ризикује свој живот за одржање групе. Некакав рат свих против свих не може постојати зато што непријатељство претпоставља и пријатељство; једно не може постојати без другог.

Рационалност човека развија се у обрачунавању са природом и из нужности да је стави у туђи положај, јер је човек непредвидив. Рационалност је, додуше, вештија рука нагона за самоодржање, међутим она се од њега еманципује тиме што она може да одгоди задовољење нагона, уопште она претпоставља његово спутавање. Кондилис разликује више врста рационалности, инструменталну, симболичку и идентитетску рационалност. Инструментална као корелација циљ – средства налази своје границе помоћу хетерогоније циљева. Наиме, искуство да се циљеви нашег деловања често не могу достићи средствима употребљеним у ту сврху зато што се, рецимо, сударају са циљевима других актера, предочава узалудност сваког људског деловања. Међутим, поверење у идеологију или светоназор и њихово постављање смисла носи преко искуства узалудности. Тако недостижни циљеви помоћу идеологије добијају симболично значење које одређује деловање. Рационалност смисленог има тиме

једну вишу онтолошку вредност него рационалност која се задовољава тежњом ка достижним циљевима погодним средствима.⁴⁷ Према томе, питање смисла које одлучује о циљу постаје идентитетско питање и тиме је рационалност функција идентитета. Дакле, не постоји никакав универзални ум, него бројне рационалности. Историчар своју пажњу обраћа на ову хетерогонију циљева, јер ако је социјална чињеница мрежа или резултанта деловања, која егзистира и делује независно од снага, дакле циљева и настојања актера, иако се она из њих и само из њих састоји, тако историчар који посматра дугорочне развоје, али такође и запетљану игру снага у једном посебном положају, зна да се субјектино мишљени смисао стално укршта са субјективно мишљеним смислом или наилази на један у колективном облику објективни смисао, одакле настаје нешто, што је само њему као посматрачу приступачно; ако би се историја поклопила са једноставним сумирањем циљева и деловања појединаца, тада би она као наука била сувишна.⁴⁸

Упркос различитим светоназорима и културама људи се међусобно разумеју зато што се они могу ставити у туђи положај. Јер основни проблеми су код свих људи исти, сви су вођени сличним осећањима. Са овим искуством се социјални однос доказује као универзална константа.

Хајделберг је за Кондилиса постао друга домовина. Тако је он лети био у Хајделбергу, а зими у Атини. Уз рад у библиотекама Хајделберга изгледа да је своје мисли често проверавао само на томе да ли је могао превидети неко становиште, какве би се последице из једног мисаоног конструкта још могле извести или су, међутим – у специфичној ситуацији – заиста изведене. Бавио се широким оцењивањем литературе што доказује попис његових књига, ништа није могло остати занемарено; његови изводи били су такви да је на њиховим темељима могао током атинске зиме да састави своја дела; често је у то време на грчки преводио своје на немачком срочене текстове или стране радове. Тако је од 1983. године у издавачкој кући *Gnosis* уређивао едицију *Филозофска и политичка библиотека*, која обухвата 60 томова са значајним делима филозофије, социологије и политичке

47 Упореди: Kondylis: *Das Politische und der Mensch*, S. 558.

48 Kondylis: *Das Politische und der Mensch*, S. 132

теорије; у издавачкој кући *Nefeli* издавао је од 1997. године једну другу едицију под именом *Новија европска цивилизација*. Многим делима написао је уводнике или их је сам превео, као радове Макијавелија, Николаса Шамфора (Nicolas Chamfort) (1741–1794), Монтесјека (Montesquieu) (1689–1755),⁴⁹ Георга Кристофа Лихтенберга (Georg Christoph Lichtenberg) (1742–1799), Антони де Риварола (Antoine de Rivarol) (1753–1801), Маркса⁵⁰ и Карла Шмита. При томе је себе схватао као културног посредника који је безусловно желео да потпомогне сопствену земљу побољшавањем њеног образовања, и позивао је и друге научнике да чине исто. Ту научну тежњу за истином образлагао је из своје теорије: она није бесциљна него служи потреби да се током тачног бављења позицијама других научника створи једна теоријски највећа неоспорна позиција, једна позиција са већом снагом објашњења стварности. То је он тумачио као сублимирану тежњу за моћ.

Након зимског полугодишта у Атини враћао се током пролећа за Хајделберг, често са новим рукописом. У том ритму долажења и одлажења ређале су се једна за другом теме радова и шириле се све више, при чему је темпо рада током године убрзавао. Прелиминарни *Opus magnum* и плод дотадашњих културнонаучних радова требало је да буде социјална онтологија, која је конципирана у три тома, ипак изашао је само први том, а за друга два тома постоје збирке белешки које делом дају обавештење о концепцији и садржају појединих поглавља. Панајотис Кондилис преминуо је изненада 11. јула 1998, са непуних педесет и пет година на врхунцу своје способности.

ЛИТЕРАТУРА

Примарна литература

Kondylis Panajotis. 2001. *Das Politische im 20. Jahrhundert. Von den Utopien zur Globalisierung*. Heidelberg.

Kondylis Panajotis. 1999. *Das Politische und der Mensch. Grundzüge der Sozialontologie*. Bd. 1. Soziale Beziehung, Verstehen, Rationalität. Hg. von Falk Horst. Berlin.

49 Види: Kondylis: Montesquieu und der Geist der Gesetze.

50 Види: Kondylis: Marx und die griechische Antike.

- Kondylis Panajotis. 1981, 2002. *Die Aufklärung im Rahmen des neuzeitlichen Rationalismus*. Stuttgart 1981. ND. Hamburg 2002.
- Kondylis Panajotis. 1979. *Die Entstehung der Dialektik. Eine Analyse der geistigen Entwicklung von Hölderlin, Schelling und Hegel bis 1802*. Diss. Stuttgart.
- Kondylis Panajotis. 1990. *Die neuzeitliche Metaphysikkritik*. Stuttgart.
- Kondylis Panajotis. 1998. „Der Irrtum ist der natürliche Zustand“ [интервју]. разговарао D. Tsaknias. превод Anastasia Daskarolis у: *Etappe. Magazin für drakonisches Denken* 22 (2013/2014/2015), S. 22-46 [Originalinterview in: *Diavazo* 384].
- Kondylis Panajotis. 1991. *Der Niedergang der bürgerlichen Denk- und Lebensform. Die liberale Moderne und die massendemokratische Postmoderne*. Weinheim 1991.
- Kondylis Panajotis. 2012. „Die Geschichte lauert. Sozialontologie, Macht und die Zukunft des Griechentums“ [интервју]. разговарао Spyros Koutroulis. превод Anastasia Daskarolis. у: *Deutsche Zeitschrift für Philosophie* 60, 3, S. 397-418 [Originalinterview in: *Nea Koinoniologia (Neue Soziologie)* 25 (1998), S. 17-36].
- Kondylis Panajotis. 1986. *Konservativismus. Geschichtlicher Gehalt und Untergang*. Stuttgart.
- Kondylis Panajotis. 2007. *Machiavelli*. Berlin.
- Kondylis Panajotis. 1984, 2006. *Macht und Entscheidung. Die Herausbildung der Weltbilder und die Wertfrage*. Stuttgart 1984. Поново штампано у: Исти: *Machtfragen. Ausgewählte Beiträge zu Politik und Gesellschaft*. Darmstadt 2006, S. 21-128.
- Kondylis Panajotis. 1987. *Marx und die griechische Antike*. Zwei Studien. Heidelberg 1987.
- Kondylis Panajotis. 1996. *Montesquieu und der Geist der Gesetze*. Berlin 1996.
- Kondylis Panajotis. [Nachgelassene Notizen für die geplanten Bände 2 und 3 der *Sozialontologie*]. превод Fotis Dimitriou. Необјављено.

- Kondylis Panajotis. 1996. *Planetarische Politik nach dem Kalten Krieg*. Berlin 1996.
- Kondylis Panajotis. 1988. *Theorie des Krieges. Clausewitz – Marx – Engels – Lenin*. Stuttgart.
- Kondylis Panajotis. 1995, 2006. „Wissenschaft, Macht und Entscheidung“. у: Herbert Stachowiak (Hg.): *Pragmatik. Handbuch für Pragmatik*. Bd. 5. Hamburg 1995. Поново штампано у: Исти: *Machtfragen. Ausgewählte Beiträge zu Politik und Gesellschaft*. Darmstadt 2006, S. 129-156.

Секундарна либература

- Flügel-Martinsen Oliver. 2012. „Apodiktischer Dezisionismus? Kondylis’ Machtdenken.“ у: *Deutsche Zeitschrift für Philosophie* 60, 3, S. 365-382.
- Furth Peter. 2007. „Aufklärer ohne Mission“ in: Falk Horst (Hg.): *Panajotis Kondylis. Aufklärer ohne Mission. Aufsätze und Essays*. Berlin, S. 53-76.

*Falk Horst***PANAJOTIS KONDYLIS – KNOWLEDGE BY
CROSSING BORDERS BETWEEN ANCIENT
AND MODERN PHILOSOPHY****Resume**

The numerous studies of the German-Greek philosopher Panajotis Kondylis (1943-1998) in intellectual history and in philosophical anthropology are neatly connected. „Die Entstehung der Dialektik“ reconstructs the genesis of the Hegelian philosophy, “Die Aufklärung” emphasizes in regard to the European philosophy of Enlightenment the revaluation of sensuality repelling the Christian doctrine. These first two works in a manifold way document the philosophical anthropology outlined in Kondylis’ “Macht und Entscheidung”, which designed as a method of “descriptive decisionism” reflects human life without any evaluation. Accordingly, human subjects make their decisions for the sake of self-preservation, which appears in the social world as a quest for power. Society regulates this striving for power in the shape of norms, rules and institutions, a topic that Kondylis uses to enrich the relevant discourse by socio-historically relevant considerations. One thesis, however, is that normative standards require metaphysical validation. In general, epistemology cannot do without metaphysics, a thesis that Kondylis advocates in his major study “Metaphysikkritik der Neuzeit”. In another treatise entitled “Theorie des Krieges”, the historian of ideas examines the core statements of the war theorist C. v. Clausewitz and other theoreticians in search of answers to the ever so moving question ‘What is war?’ The far-reaching studies “Konservativismus” and “Der Niedergang der bürgerlichen Denk- und Lebensform” published subsequently broaden the horizon of the history of ideas with socially and culturally relevant questions, which are taken up again in the posthumously published, fragmentary work “Das Politische und der Mensch” where they should have been expanded in a most comprehensive manner.

Превео с немачког
Душан Достанић

Ханс-Кристоф Краус

Универзитет Пасау

ПАНАЈОТИС КОНДИЛИС И ЊЕГОВА КРИТИКА ТЕЗЕ О „НЕМАЧКОМ ПОСЕБНОМ ПУТУ“

Сажетак

Теза о „немачком посебном путу“ у Модерну била је после 1945. дуго времена широко распрострањена. Иако, она данас у историјској науци важи за оповргнуту, ипак још увек је присутна у деловима историјски заинтересоване јавности и у рецепцији утицајних представа немачке повести. Панајотис Кондилис је од 1986, надовезујући се на хајделбершког политиколога Ханс-Јоахима Арнта (1923-2004), спадао међу најодлучније критичаре идеологије посебног пута; Кондилис је у бројним својим књигама и у једном засебном чланку у двоструком смислу оповргао ту тезу: она није само научно погрешна, већ и раскринкана као израз политичке пропаганде, као идеологија победника из 1945. са циљем негативног целовитог тумачења немачке повести.

Кључне речи: Панајотис Кондилис, теза о посебном путу, новија немачка историја

I.

Немачка је 1945. доживела један неупоредиви историјски пад који се показао не само као војна, политичка и економска, него у крајњој линији такође и као социјална, демографска, геополитичка и, не на последњем месту, морална катастрофа. Догађаји те године која је истовремено обележила пропаст старе Немачке, до данас одређује – иако је у међувремену прошло три четвртине столећа – немачки политички и исто

тако духовни положај. Императив „никад више“ је дубоко усидрен у колективној свести чак и Немаца који данас живе.

Не чуди да су покушаји тумачења и објашњења овог историјски скоро неупоредивог догађаја започели већ непосредно у знаку катастрофе. Поред неколицине страних аутора, пре свега су се сами Немци латили тога да са самокритичном темељношћу испитују и приказују стварне или наводне узроке пада из 1945. – замишљене истовремено и као објашњење и као упозорење за будућа времена. Као представник марксизма, Александар Абуш (Alexander Abusch), комунистички функционер и доцније политичар из ДДР, објаснио је „страпутицу нације“ аргументима историјског материјализма, док је либерални историчар Фридрих Мајнеке (Friedrich Meinecke) тумачио узроке „немачке катастрофе“ са тачке гледишта грађанског демократе, а историчар Герхард Ритер (Gerhard Ritter) из умерене национал-конзервативне перспективе која је ближе узимала у обзир историјске аспекте односа Европе и „немачког питања“.¹

Још почетком тридесетих година, филозоф и социолог Хелмут Плеснер (Helmuth Plessner), тада већ у емиграцији у Низоземској, формулисао је, у своје време слабо пропраћену, а доцније – након Другог светског рата – многоструко рецепирану тезу о „закаслелој нацији“ Немачкој,² у којој се већ унапред формирана нашла већина главних идеја касније теорије о посебном немачком путу у модерни свет: од наводног антизападног немачког темељног става према „политичком хуманизму“ западне Европе, преко наводно непостојеће „идеје о држави“ код Немаца, „неполитичког“ немачког грађанства, проблематике релативистичког историцизма, побожности према власти у немачком лутеранству, до боловања од наводног „непостојања традиције“, подложности нихилизму и „ауторитарне биологије“. Једну деценију доцније изгледало

1 Alexander Abusch: *Der Irrweg einer Nation. Ein Beitrag zum Verständnis deutscher Geschichte*, Berlin 1946; Friedrich Meinecke: *Die deutsche Katastrophe. Betrachtungen und Erinnerungen*, 2. Aufl. Wiesbaden 1946; Gerhard Ritter: *Europa und die deutsche Frage. Betrachtungen über die geschichtliche Eigenart des deutschen Staatsdenkens*, München 1948.

2 Helmuth Plessner: *Das Schicksal des deutschen Geistes am Ausgang seiner bürgerlichen Epoche*, Zürich – Leipzig 1935; касније у нешто измењеној форми појавила се под насловом: *Die verspätete Nation. Über die politische Verführbarkeit bürgerlichen Geistes*, Stuttgart – Berlin – Köln – Mainz 1959, поново Frankfurt a. M. 1974. Српски превод: Хелмут Плеснер, *Закаслела нација: о политичкој поводљивости грађанског духа*, превоо Божидар Зец, Издавачка књижарница Зорана Стојановића, Сремски Карловци, Нови Сад, 2005. (прим. прев.).

је да Плеснерове тезе из 1935. пружају, како се чинило, очигледан одговор на многа питања која су се постављала после катастрофе из 1945.

Пре свега је шездесетих и седамдесетих година Плеснерова књига – одсад са њеним насловом „Закасна нација“ (од 1959) – врло интензивно реципирана и дискутована, ипак временом – а такође и као последица све интензивнијег историјског истраживања немачког 19. столећа – расла је сумња у овде тако аподиктички и одлучно изнесена тумачења млађе немачке повести: да ли је у западној Европи – под чим се код Плеснера превасходно мислило на Француску и Велику Британију – заиста доминирао „политички хуманизам“, и шта би уопште под тим требало разумети? Да ли 1871. године основано немачко царство заиста није располагало никаквом „идејом о држави“? Да ли би се немачком лутеранству стварно могла пребацити „световна побожност“ која искључиво слуша власт? И да ли је схватање једног наводно од 18. столећа истински „неполитичког“ немачког грађанства заиста тачно?

У новембру 1981. одржан је у Институту за савремену историју у Минхену научни колоквијум на тему „немачки посебни пут – мит или стварност?“, на коме је учествовао низ тада проминентних немачких историчара; главне реферате, који су затим врло контроверзно дискутовани, одржали су Хорст Мелер (Horst Möller), Томас Нипердај (Thomas Nipperdey), Курт Зонтхајмер (Kurt Sontheimer), Ернст Нолте (Ernst Nolte), Михаел Штирмер (Michael Stürmer) и Карл-Дитрих Брахер (Karl-Dietrich Bracher).³ Показало се да теза о посебном путу више ни у ком случају није наилазила на једногласно прихватање; тако је јасно одбачена од Мелера и Нолтеа, од стране Нипердаја такође, у најмању руку, снажно доведена у сумњу. И њени заговорници су је, у најмању руку, снажно ограничили, са јединим изузетком Зонтхајмера. Минхенски политиколог Зонтхајмер ју је као једини врло одлучно заступао, пре свега из политичко-педагошких мотива, док јој је Штирмер допуштао да важи једино у погледу на геополитички положај Немачке и његове последице у средишту Европе; Брахер је, са друге стране,

3 Текстови у: Deutscher Sonderweg – Mythos oder Realität? Kolloquien des Instituts für Zeitgeschichte, München – Wien 1982, S. 9-15 (Möller), 16-26 (Nipperdey), 27-33 (Sontheimer), 34-39 (Nolte), 40-45 (Stürmer), 46-53 (Bracher).

заступао схватање да важеће тезе мора бити ограничено на национал-социјалистичко време од 1933. до 1945. године.

Без сумње централни аргумент против тезе о посебном путу је, још три године раније, формулисао гетингеншки историчар Рудолф Фирхаус (Rudolf Vierhaus) који је 1978. једном приметио да је време „да се различитост историјских развитака, пре свега процеса модернизације, поново осветли и досадашња тумачења критички провере. ’Тај’ – такозвани ’нормални’ – пут модернизације којим би сви народи и државе морали да иду, ако не желе да пропадну, не постоји, чак и ако би резултат требало да је исти“.⁴ Исто тако већ у другој половини седамдесетих година јављали су се и англосаксонски историчари за реч, који су критиковали тезу о посебном путу из супротне перспективе: Џеф Ели (Geoff Eley), тада још млађи историчар из Оксфорда и припадник политичке левице, жустро је заступао тезу да никакав историјски „нормалан пут“ не може постојати, да британски либерално-грађански капитализам није био ни „бољи“ ни „лошији“ него што је био оновремени немачки капитализам и да политички успешно грађанство ни у ком случају није морало да изведе победничку револуцију.⁵

Ипак, теза о немачком посебном путу је још увек доживљавала широку распрострањеност у иностранству исто као и у самој Немачкој. Од стране британског историчара Алена Џона Персивала Тејлора (Alan John Percivale Taylor) утицајно заступана екстремна теза, да се „the course of German History“ са историјском нужношћу морао улити у националсоцијализам и Хитлерову владавину и са њим ићи до краја,⁶ била је очевидна многим страним посматрачима немачке повести, а чак и у самој Немачкој, пре свега у старој Савезној Републици пре 1990, идеја посебног пута била је схваћена од стране многих као очигледно објашњење пута у немачку катастрофу из 1945. Још и до данас много читано

4 Rudolf Vierhaus: Die Ideologie eines eigenen deutschen Weges der politischen und sozialen Entwicklung, in: derselbe: Vergangenheit als Geschichte. Studien zum 19. und 20. Jahrhundert, hrsg. v. Hans Erich Bödecker / Benigna von Krusenstjern / Michael Matthieson (Veröffentlichungen des Max-Planck-Instituts für Geschichte, Bd. 183), Göttingen, 2003, 183-200, овде S. 185.

5 Geoff Eley: Deutscher Sonderweg und englisches Vorbild, in: David Blackbourn / Geoff Eley: Mythen deutscher Geschichtsschreibung. Die gescheiterte Revolution von 1848, Frankfurt a. M. – Berlin 1980, S. 7-70.

6 A. J. P. Taylor: The Course of German History. A Survey of the Development of Germany Since 1815, London 1945, passim.

дело фрајбуршког, доцније берлинског историчара, Хајнриха Аугуста Винклера (Heinrich August Winkler) о немачкој повести 19. и 20. столећа појавило се под речитим насловом „Дуги пут на Запад“, и већ ове речи сугерисале су од стране аутора заступани образац тумачења прошле „не-западне“ Немачке, која је тек са оснивањем Савезне Републике Немачке 1949. године и са успешним трајним етаблирањем демократске правне државе напустила ранији пут несреће, дакле „посебни пут“.⁷ У широким круговима важило је и важи ово широко распрострањено дело до данас као „незванични уџбеник повести берлинске републике“,⁸ и заиста оно садржи – чак још и сада – политички пожељно тумачење најновије немачке повести.

На једној страни је, дакле, данашња историјска наука (са само врло малобројним изузецима) већ *ad acta* ставила тезу о наводном „немачком посебном путу“, међутим, на другој страни је управо та теза, ипак, у јавној свети још увек присутна и наилази на прихватање код многих лаика заинтересованих за историју. То на први поглед пружа врло противречну слику која се само онда да објаснити ако се обе различите димензије тезе о посебном путу подробније сагледају: *научно објашњење* са једне стране и *политичко тумачење* са друге. Док се теза као објашњење одређених развитака најновије немачке повести са научном претензијом показала као неоснована и већ је у више наврата доведена у сумњу односно оповргнута, она ипак остаје очувана у политичком дискурсу управо зато што је врло једноставна – и барем на први поглед – пружа јасно објашњење за настанак националсоцијализма и извор Другог светског рата. Утолико критичко бављење идејом једног наводно „немачког посебног пута“ остаје и убудуће важан будући задатак.

II

Панајотис Кондилис (Panajotis Kondylis) је у свом обимном научном и публицистичком делу у више наврата врло критички заузео став према тези о „немачком посебном

7 Heinrich August Winkler: Der lange Weg nach Westen, Bde. 1-2, München 2000; види од истог аутора: Der deutsche Sonderweg: eine Nachlese, in: Merkur 35 (1981), S. 793-804.

8 Тако Andreas Kilb: Die Siege der Verlierer der Geschichte, in: Frankfurter Allgemeine Zeitung, 19. 12. 2008, S. 37.

путу“.⁹ Као странац неетаблиран у немачком академском простору, дакле као „слободни“ аутор у двоструком смислу, при томе као већ угледна академска личност, он је могао да своју оштру критику ове тезе формулише слободније и отвореније од већине његових немачких савременика. Учинио је то најпре у својој књизи о конзервативизму из 1986,¹⁰ потом у појединачним напоменама његове две године доцније објављене књиге „Теорија рата“¹¹ и коначно још једном у сажетој форми у једној темељној расправи објављеној 1993.¹² Посебан значај Кондилисове критике лежи управо у томе што се он, као један од малобројних аутора, бавио *обема* централним аспектима тезе о посебном путу – дакле њеном *научном* димензијом једнако као и њеном *политичком* употребом. Кондилис је тим повезао оба сржна аспекта тезе о посебном путу у оквиру јединствене критичке анализе.

Централна теза идеологије посебног пута, у Кондилисовој нешто заостренијој формулацији која, ипак, егзактно изражава најважније аспекте, гласи „у Немачкој није било правога либерализма односно либерализам није своје циљеве (без остатка) остварио, него се нагодио са силама ’реакције’ које су отуда задржале превласт и у савезу са индустријским крупним грађанством могле да воде агресивну политику са катастрофалним последицама“; истовремено „приближавање племства односно јункера и грађанства“ се не „схвата као партнерство на тлу капиталистичког друштвеног поретка, него као капитулација потоњег пред првим“, дакле као једна врста „подвргавања либерализма под ’конзервативну ауторитарну државу““, што је, опет, водило ка томе да – према овом схватању – наводно „прави“, дакле

9 Упореди сада и Gisela Horst: Panajotis Kondylis. Leben und Werk – eine Übersicht, Würzburg 2019, S. 311 ff., 409 f. u.a.

10 Panajotis Kondylis: Konservativismus. Geschichtlicher Gehalt und Untergang, Stuttgart 1986, S. 423 ff. – Сам сам својевремено у једној од првих детаљних расправа (о књизи прим. прев.) указао и на Кондилисову критику тезе о посебном путу, види: Hans-Christof Kraus: Konservativismus im Widerstreit – Zur neueren Literatur über seine Geschichte und Theorie, in: Der Staat 28 (1989), S. 225-249, овде S. 225-237. За значај тог дела види и недавно објављено: Hans-Christof Kraus: Panajotis Kondylis und sein „Konservativismus“-Werk – Zu einem Klassiker neuerer Ideengeschichtsschreibung, in: Panajotis Kondylis und die Metamorphosen der Gesellschaft – Ohne Macht lässt sich nichts machen. Aufsätze und Essays, hrsg. v. Falk Horst, Berlin 2019, S. 25-45.

11 Panajotis Kondylis: Theorie des Krieges. Clausewitz – Marx – Engels – Lenin, Stuttgart 1988, S. 111, 116 ff.

12 Panajotis Kondylis: Der deutsche „Sonderweg“ und die deutschen Perspektiven [1993], in: исти: Das Politische im 20. Jahrhundert. Von den Utopien zur Globalisierung, Heidelberg 2001, S. 161-180.

„хуманистички“ и „напредни“ либерализам у Немачкој није добио прилику да се „даље развије у човекољубиву социјалну демократију“.¹³

Стварна и инаводна слабост парцијална ретроградност немачког либералног грађанства која је увек изнова навођена као најважнији научни аргумент тезе о посебном путу не представља, према Кондилису, убедљиво утемељење, јер је ово тумачење и само уско повезано са по себи већ сумњивом идејом напретка као и „идејом о ступњевитом току повести“.¹⁴ Ово, опет, указује „на начелну упитност читавог концепта“, који у суштини може опстати само „у перспективи филозофије повести 18. и 19. столећа која верује у напредак“,¹⁴ и у чијем мисаоном хоризонту су грађанство и либералност истозначни са напретком и хуманошћу.

У овом контексту, Кондилис је такође критиковао тезу, коју су својевремено заступали утицајни немачки историчари, о наводном „примату унутрашње политике“, дакле извођењу спољнополитичких датости и факата из социјалних супротности и унутар-политичких конфликтних ситуација:¹⁵ ако је у оквиру идеје о „немачком посебном путу“ постулат о првенству унутрашње политике над спољном такође повезан још са „нормативно схваћеним политичким исповедањем“, онда из тога резултира, према Кондилису, анахронистичка – и напослетку такође фактички нетачна – теза, да су либерализам и парламентаризам „по својој суштини толерантни и хумани; да либерална и парламентарно одговорна влада стога никада не би могла да води агресивну и експанзионистичку политику“,¹⁶ док би политички режими којима претежно доминирају традиционалне снаге племства, дакле и немачки Рајх, морали водити агресивну спољну политику.

Апсурдност овог наводног аргумента за подупирање тезе о посебном путу показује се не само у томе да су

13 Цитат: Kondylis: Konservatismus (Anm. 10), S. 424.

14 Kondylis: Der deutsche „Sonderweg“ (Anm. 12), S. 167; такође упореди од истог аутора: Konservatismus (Anm. 10), S. 424.

15 Упореди. Kondylis: Der deutsche „Sonderweg“ (Anm. 12), S. 169 ff.; својевремено је за ово кључну реч дао 1933. године преминули и шездесетих година поново откривени историчар Екарт Кер (Eckart Kehr): Der Primat der Innenpolitik. Gesammelte Aufsätze zur preußisch-deutschen Sozialgeschichte im 19. und 20. Jahrhundert, hrsg. v. Hans-Ulrich Wehler, Berlin 1965. О контроверзи око „примата унутрашње политике“ такође види кратко сажимање код Robert Meyer: Europa zwischen Land und Meer. Geopolitisches Denken und geopolitische Europamodelle nach der „Raumrevolution“, Göttingen 2014, S. 121-128.

16 Kondylis: Der deutsche „Sonderweg“ (Anm. 12), S. 171.

управо спољно-политичке идеје већине немачких (и никако само немачких) грађанских либерала у другој половини 19. столећа биле обликоване експанзионизмом, колонијалним идејама и империјализмом,¹⁷ него такође и у чињеници да се „време процвата енглеског и француског либерализма поклапало са зенитом империјалистичке експанзије тих нација.“¹⁸ Што се тиче немачког либерализма, треба се сетити само једног од водећих представника овог правца у немачком царству, Макса Вебера, који је још 1895. године из разлога воље за преживљавање немачке нације у међународној борби за моћ жустро подсећао на немачку светску политику¹⁹ и који је захтевао парламентаризам за Немачку управо стога „да би Немци као народ господара могли да воде светску политику“.²⁰

Уставно-историјска варијанта тезе о посебном путу, која казује да је немачка верзија конституционалне монархије већине немачких појединачних држава пре 1866. као и након царства од 1871, представљала једну назадну политичку форму, такође се критикује од стране Кондилиса – са указивањем на то да је онај немачки конситуционализам већ „практично садржао значајне модерне парламентарне елементе, тако да га не би требало више посматрати као у себи затворену појаву, него напротив као прелазно стање од монархистичке ка парламентарној форми владавине“ и већ из тог разлога једва да још може служити за потоње „сатанизовање царства“.²¹ Да је Кондилис са својим објективно-непристрасним проценама конституционалне монархије немачког кова већ у своје време био у праву показују доцнија научна истраживања која су доказала да се овде радило о „нормалној форми“ европског уставног

17 Овде темељна студија Харалда Бирмана Harald Biermann: *Ideologie statt Realpolitik. Kleindeutsche Liberale und auswärtige Politik vor der Reichsgründung*, Düsseldorf 2006, о томе такође види Frank-Lothar Kroll: *Liberalismus und auswärtige Politik. Neue Deutungen eines historischen Problems*, in: *Forschungen zur brandenburgischen und preußischen Geschichte* N.F. 16 (2006), S. 267-277.

18 Kondylis: *Der deutsche „Sonderweg“* (Anm. 12), S. 171, види исто тако од истог аутора: *Konservativismus* (Anm. 10), S. 424.

19 Max Weber: *Der Nationalstaat und die Volkswirtschaftspolitik* [1895], in: derselbe: *Gesammelte politische Schriften*, hrsg. v. Johannes Winkelmann, 4. Aufl. Tübingen 1980, S. 1-25, овде S. 21 ff. У српском преводу: Макс Вебер, „Национална држава и народна привреда (1895)“, у Политички списи, превела Александра Костић, Филип Вишњић и Службени гласник, Београд, 2006, стр. 14-34. (прим. прев.)

20 Kondylis: *Konservativismus* (Anm. 10), S. 428.

21 Цитати исто, S. 426; упореди и S. 427.

развитка 19. столећа, док је у то време само британска уставна повест пошла сопственим правцем који је одступао од континенталног.²²

Посебно велики недостатак теорије о посебном путу за Кондилиса лежи и у занемаривању географског фактора: немачки угрожени положај у средишту Европе је захтевао вишу способност одбране које се, опет, изражавала у једном сразмерно снажном положају војске у оквиру немачког устава Рајха. Схватање да је тиме наводно проузрокована „либерална“ немачка политика занемарује фактички положај ондашње Немачке, и ко мисли да „би један другачији социјални положај војске у једној либералној Немачкој *eo ipso* за последицу имао другачију политику, тај превиђа иманентне нужности спољне политике и осим тога претпоставља ... наивно и историјски недоказано изједначавање цивилног са хуманим и моралним“.²³ За експлицитне „повреде међународног права“²⁴ до којих је дошло у оба светска рата треба, уосталом, окривити обе стране и ни у ком случају се не би могле посматрати као последице одређеног „милитаристичког“ кова наводног посебног пута.

На послетку, тврдња о једном таквом „немачком посебном путу“ болује, према Кондилису, у првој линији од тога да се при томе потпуно изузимају сви „дипломатски, стратешки и геополитички фактори који оптерећују државу независно од њеног уређења“.²⁵ Другим речима: теза је суштински производ погледа на најновију немачку повест, редукованог на социјалну повест и унутрашње политичке развоје и тиме, дакле, садржински радикално *суженог*. И управо у томе свакако лежи централни дефицит тезе, посматрано из научне перспективе. Укључе ли се, супротно томе, они занемарени фактори у историјско посматрање, тада следи да се у основи, како наглашава и Кондилис, срећемо „само са ’посебним путевима’“²⁶, да дакле и развоји других, управо „западних“ земаља Европе показују врло својствене,

22 Martin Kirsch: Monarch und Parlament im 19. Jahrhundert. Der monarchische Konstitutionalismus als europäische Verfassungsform. Frankreich im Vergleich, Göttingen 1999, у томе детаљно Hans-Christof Kraus: Monarchischer Konstitutionalismus. Zu einer neuen Deutung der deutschen und europäischen Verfassungsentwicklung im 19. Jahrhundert, in: Der Staat 43 (2004), S. 595-620.

23 Kondylis: Theorie des Krieges (Anm. 11), S. 123.

24 Исто, S. 122.

25 Kondylis: Konservativismus (Anm. 10), S. 424.

26 Исто, S. 425.

свагда национално посебне аспекте – „и тада ’посебан пут’ није недостатак или злочин“²⁷, већ заправо нешто саморазумљиво, управо неизбежно.

III

Поред *научне* употребе тезе о посебном путу за објашњење одређених аспеката немачког политичког развитка у првој половини 20. столећа ипак се не сме заборавити ни друга централна сврха тезе: наиме њена *политичка* димензија, дакле њена употреба као аргумент у политичкој расправи. И овај аспект је Кондилис врло разговетно, јасније од многих других критичара, истакао тако што је утврдио да је та теза, не на последњем месту, „једно политичко оружје“. Јер, овде се ради, прецизно посматрано, „о инструментализацији схватања о једном немачком ’посебном путу’ који води на погрешну страну, са циљем да се немачке перспективе силом утерају у један одређени, нормативно дефинисани правац.“²⁸ Тумачење новије немачке повести постаје овим политичка ствар, тако што се једна *једина* перспектива треба уздићи и етаблирати као наводно једина прихватљива.

Извори тезе додуше леже – и Кондилис укратко указује на то²⁹ – у посебном уважавању, које је пре 1945. такође било заступљено у Немачкој, наводно самосталног, овде позитивно схваћеног специфично „немачког пута“ у модерни свет,³⁰ ипак у њеном негативном облику – управо оном проблематично-опасног „посебног пута“ – она се састоји – каже Кондилис већ 1986. – из „преузимања и теоретизовања схватања о карактеру и току немачке повести, која су конструисана и пропагирана од стране победника из оба светска рата у политичко-идеолошкој намери.“³¹ Негативна теорија посебног пута није

27 Kondylis: Der deutsche „Sonderweg“ (Anm. 12), S. 167.

28 Исто, S. 161.

29 Упореди исто, S. 162 f.

30 О томе детаљно Bernd Faulenbach: Ideologie des deutschen Weges. Die deutsche Geschichte in der Historiographie zwischen Kaiserreich und Nationalsozialismus, München 1980.

31 Kondylis: Konservativismus (Anm. 10), S. 423; наставља се: „Ако се након пораза из 1918. у Немачкој која је своју независност и своју националну снагу још већим делом могла очувати, као одбрана и компензација развила мржњом задахнута антизападна идеологија, тако се у тој истој Немачкој која је након 1945. изгубила свој суверенитет и своју самосвест проширила идеологија обожавања ’западне демократије’ пуног страхопоштовања, готово као свечано исповедање кајања за почињене и наводно из немачког посебног пута мање или више нужно изникле грехе и злочине“ (исто, S. 423 f.). – за такође већ рано развијену противидеологију једне наводно „опасне“ Немачке после 1871. види такође примедбе код Кондилиса Kondylis: Der deutsche Sonderweg (Anm. 12), S. 165 f.

се после 1945. у Немачкој проширила „услед постепеног усвајања, оне (теорије прим. прев.) коју је лева или либерална интелигенција овде у прошлости развила“, већ напротив „преко неизбежне доминације схватања, коју су победници имали над бићем и повешћу побеђених.“³² Ово јасно политичко одређење тезе о посебном путу као „идеологије победника“³³ могло је настати под утицајем једног од Кондилисових хајделбершких академских учитеља, политиколога Ханс-Јоахима Арнта (Hans-Joachim Arndt), који је 1978. у књизи која је широко искорачила, тумачио настанак водећих праваца нове западнонемачке политичке науке после 1945. *такође и* као (иако не само) инструмент за „*re-education*“ „побеђених из 1945“ коју су покренули западни победници.³⁴

Кондилис је исто тако концептуализовао, колико је заиста проблематична потоња, пре свега седамдесетих и осамдесетих година предузета реинтерпретација немачке повести 19. столећа, посебно оне царства из 1871: не једна *ex-post*-осуда одређених аспеката и развитака прошлости са знањем касније рођених, него циљ мора бити одговарајуће историзовање: наравно, лакше је „*ex post* и са читавом размером немачке катастрофе пред очима мислити да би најбоље било да је Немачка остала ван империјалистичке конкуренције, да је желела да за себе задржи ваздушно царство, а земљу и море препусти Французима и Енглезима. Али, историјска збивања имају своју сопствену динамику и једва се може разумети како би бројчано најснажнији и најпродуктивнији народ Европе могао да избегне ову динамику.“³⁵ Немачка је управо у том смислу била „закаснела нација“,³⁶ надовезујући се на Плеснерову познату формулацију, ако се тиме мисли да је „она своје империјалне захтеве истакла тек у оно време када је планета већ била подељена међу њеним либерално-парламентарним суседима.“³⁷

32 Kondylis: Der deutsche Sonderweg (Anm. 12), S. 172.

33 Kondylis: Theorie des Krieges (Anm. 11), S. 116.

34 Hans-Joachim Arndt: Die Besiegten von 1945. Versuch einer Politologie für Deutsche samt Würdigung der Politikwissenschaft in der Bundesrepublik Deutschland, Berlin 1978; о односу Арнт – Кондилис види и недавно објављено: Horst: Panajotis Kondylis. Leben und Werk (Anm. 9), S. 66-70, ту такође и (S. 311) сигурно тачну претпоставку Арнтовог утицаја на Кондилисове тезе о „посебном путу“.

35 Kondylis: Konservativismus (Anm. 10), S. 428; алузија се односи на познату реч из песме Хајнриха Хајнеа „Немачка, зимска бајка“ (1844): „Копном владају Француз и Рус, / Енглез је господар мора, / Но ваздушно је царство сна / Наше без говора. Хајнрих Хајне, Немачка; Ата Трол, превео Слободан Глумац, Српска књижевна задруга, Београд, 1968, стр. 22-23.

36 Види горе Anm. 2.

37 Цитати: Kondylis: Konservativismus (Anm. 10), S. 428.

Кондилисова критика политичке тезе о посебном путу садржи посебну експлозивност и у доказу да негативно конотираном посебном путу као „признању кривице“ одговара позитиван „функционални еквивалент“: западнонемачка држава благостања.³⁸ Уска повезаност (у суштини неполитичког) морала са уживањем економског обиља управо претпоставља, према Кондилису, прихватање посебног пута које је свесно кривице, јер „народ злочинаца је смео да у све већој мери извози, конзумира и путује, али није смео да, рецимо, поседује атомско оружје или да носи светско-политичку одговорност.“ Утолико су Немци већ једну и по деценију након краја рата могли „уживати благостање готово ван повести“ у извесној мери рехабилитовани кроз „повезивање економског са етичким“ које су практиковали и које је у резултату било веома успешно.³⁹ „Посебни пут“ – прозрет и „савладан“ као такав – био је тиме окончан; „нови“ Немци одсада су спадали међу „добре“.

Још треба споменути и од стране Кондилиса више пута поменути заједничку карактеристику тезе о посебном путу у њеној научној као и њеној политичкој верзији: одбијање поређења. За разумевање централних збивања новије и најновијенемачкеповести супоређења, напоменуо је Кондилис још 1988, управо „неизбежна, иако их теоретичари 'посебног пута', делом из незнања, делом намерно избегавају.“⁴⁰ Разлог за ово занемаривање или чак експлицитно одбијање поређења немачког са, рецимо, британским, француским или руским развитком је јасан: јер би историјска поређења ове врсте могла брзо показати немогућност да се утврди један опште-обавезујући историјски „тип“ „западног“ модела државе „од кога су Немци фатално одступили.“⁴¹ Кондилис се тиме индиректно наставља на већ мало раније формулисано схватање Рудолфа Фирхауса да не може постојати историјски „нормалан пут“ којим би сви народи морали ићи да историјски и политички не би пропали.⁴²

38 Према: Andreas Krause-Landt: *Mechanik der Mächte. Über die politischen Schriften von Panajotis Kondylis*, in: Falk Horst (Hrsg.): *Panajotis Kondylis – Aufklärer ohne Mission. Aufsätze und Essays*, Berlin 2007, S. 101-124, овде S. 119 f.

39 Цитати: Kondylis: *Der deutsche Sonderweg* (Anm. 12), S. 173 f.

40 Kondylis: *Theorie des Krieges* (Anm. 11), S. 111.

41 Kondylis: *Der deutsche Sonderweg* (Anm. 12), S. 168.

42 Види горе, Anm. 4.

Може се рећи да Панајотис Кондилис није само био један од најбољих познавалаца немачке духовне повести од 17. столећа, него да је он, који је дуго живео у Немачкој, такође био најбоље упознат са менталитетом Немаца. Тако је могао формулисати и врло одлучно мишљење: „Немци, додуше, као што је доказано, поседују врлине плебејца (вредноћу, штедљивост, етичку озбиљност, деловање према пропису и плану); њима, међутим, генерално недостају врлине аристократе: иронични и самоиронични суверенитет, смиреност када прописи откажу, надмоћно опхођење са нормама сваке врсте.“⁴³ То је – нажалост – тачна карактеризација која можда данас више него икад има на важности и у међувремену је водила ка томе, да је „неспретност политике моћи из прошлости“ у немачкој политици „сада смењена моралном неспретношћу, која исто тако мора увести у ћорсокак.“⁴⁴

Наочиглед енормних политичких проблема данашњице, од којих је барем неке Кондилис предвидео још деведесетих година, и једнако из позадине чињенице да се код тезе о посебном путу најпре и пре свега ради о „пуклом оружју и великој политичкој дебати“, говор о заосталости немачког посебног пута изгледа, данас више него икад, како каже Кондилис, „застарело и чак бесмислено.“⁴⁵ Ипак не треба се, гласи његово упозорење, предавати илузији да ће ова теза временом нестати, јер ће бар у догледној будућности „увек бити неког у земљи или у иностранству, ко ће себи задржати право да одлучује о томе да ли се и када ово друштво сме назвати 'истински' либералним или демократским и да ли је и када понашање Немаца 'истински' морално или није“; Немачка неће ускоро моћи да умакне сенки ове тезе – политички тако добро погодној за инструментализацију од стране њених противника као и од наводних „пријатеља“. И ипак важи: „Ништа се не може унапред и заувек искључити. Чудовишта данашњице су често постајали богови сутрашњице, а јучерашња недела данашњи узори.“⁴⁶

43 Kondylis: Der deutsche Sonderweg (Anm. 12), S. 177.

44 Исто.

45 Цитати, исто, S. 179 f.

46 Цитати, исто, S. 180.

РЕФЕРЕНЦЕ

- Abusch, Alexander. 1946. *Der Irrweg einer Nation. Ein Beitrag zum Verständnis deutscher Geschichte*. Berlin.
- Arndt, Hans-Joachim. 1978. *Die Besiegten von 1945. Versuch einer Politologie für Deutsche samt Würdigung der Politikwissenschaft in der Bundesrepublik Deutschland*. Berlin.
- Biermann, Harald. 2006. *Ideologie statt Realpolitik. Kleindeutsche Liberale und auswärtige Politik vor der Reichsgründung*. Düsseldorf.
- Deutscher Sonderweg – Mythos oder Realität?* 1982. Kolloquien des Instituts für Zeitgeschichte, München, Wien.
- Eley, Geoff. 1980. „Deutscher Sonderweg und englisches Vorbild“, in: David Blackbourn / Geoff Eley: *Mythen deutscher Geschichtsschreibung. Die gescheiterte Revolution von 1848*. Frankfurt a. M, Berlin, S. 7-70.
- Faulenbach, Bernd. 1980. *Ideologie des deutschen Weges. Die deutsche Geschichte in der Historiographie zwischen Kaiserreich und Nationalsozialismus*. München.
- Horst, Gisela. 2019. *Panajotis Kondylis. Leben und Werk – eine Übersicht*. Würzburg.
- Kehr, Eckart. 1965. *Der Primat der Innenpolitik. Gesammelte Aufsätze zur preußisch-deutschen Sozialgeschichte im 19. und 20. Jahrhundert*. hrsg. v. Hans-Ulrich Wehler, Berlin.
- Kilb, Andreas. 2008. „Die Siege der Verlierer der Geschichte“, in: *Frankfurter Allgemeine Zeitung*. 19. 12. 2008.
- Kirsch, Martin. 1999. *Monarch und Parlament im 19. Jahrhundert. Der monarchische Konstitutionalismus als europäische Verfassungsform. Frankreich im Vergleich*. Göttingen.
- Kondylis, Panajotis. 2001. „Der deutsche „Sonderweg“ und die deutschen Perspektiven [1993], in: Panajotis Kondylis, *Das Politische im 20. Jahrhundert. Von den Utopien zur Globalisierung*. Heidelberg, S. 161-180.
- Kondylis, Panajotis. 1986. *Konservatismus. Geschichtlicher Gehalt und Untergang*. Stuttgart.
- Kondylis, Panajotis. 1988. *Theorie des Krieges. Clausewitz – Marx – Engels – Lenin*. Stuttgart.

- Kraus, Hans-Christof. 2004. „Monarchischer Konstitutionalismus. Zu einer neuen Deutung der deutschen und europäischen Verfassungsentwicklung im 19. Jahrhundert“, in: *Der Staat* 43, S. 595-620.
- Kraus, Hans-Christof. 1989. „Konservatismus im Widerstreit – Zur neueren Literatur über seine Geschichte und Theorie“, in: *Der Staat* 28, S. 225-249.
- Kraus, Hans-Christof. 2019. „Panajotis Kondylis und sein „Konservativismus“-Werk – Zu einem Klassiker neuerer Ideengeschichtsschreibung“, in: *Panajotis Kondylis und die Metamorphosen der Gesellschaft – Ohne Macht lässt sich nichts machen. Aufsätze und Essays*. hrsg. v. Falk Horst, Berlin, S. 25-45.
- Krause-Landt, Andreas. 2007. „Mechanik der Mächte. Über die politischen Schriften von Panajotis Kondylis“, in: Falk Horst (Hrsg.): *Panajotis Kondylis – Aufklärer ohne Mission. Aufsätze und Essays*. Berlin, S. 101-124.
- Kroll, Frank-Lothar. 2006. „Liberalismus und auswärtige Politik. Neue Deutungen eines historischen Problems“, in: *Forschungen zur brandenburgischen und preußischen Geschichte*. N.F. 16, S. 267-277.
- Meinecke, Friedrich. 1946. *Die deutsche Katastrophe. Betrachtungen und Erinnerungen*. 2. Aufl. Wiesbaden.
- Meyer, Robert. 2014. *Europa zwischen Land und Meer. Geopolitisches Denken und geopolitische Europamodelle nach der „Raumrevolution“*. Göttingen.
- Plessner, Helmuth. 1935. *Das Schicksal des deutschen Geistes am Ausgang seiner bürgerlichen Epoche*. Zürich, Leipzig.
- Plessner, Helmuth. 1959. *Die verspätete Nation. Über die politische Verführbarkeit bürgerlichen Geistes*. Stuttgart, Berlin, Köln, Mainz.
- Ritter, Gerhard. 1948. *Europa und die deutsche Frage. Betrachtungen über die geschichtliche Eigenart des deutschen Staatsdenkens*. München.
- Taylor, A. J. P. 1945. *The Course of German History. A Survey of the Development of Germany Since 1815*. London.

- Vierhaus, Rudolf. 2003. „Die Ideologie eines eigenen deutschen Weges der politischen und sozialen Entwicklung“, in: Rudolf Vierhaus, *Vergangenheit als Geschichte. Studien zum 19. und 20. Jahrhundert*, hrsg. v. Hans Erich Bödecker / Benigna von Krusenstjern / Michael Matthiesen (Veröffentlichungen des Max-Planck-Instituts für Geschichte, Bd. 183), Göttingen, S. 183-200.
- Weber, Max. 1980. *Der Nationalstaat und die Volkswirtschaftspolitik* [1895], in: Max Weber, *Gesammelte politische Schriften*. hrsg. v. Johannes Winckelmann, 4. Aufl. Tübingen.
- Winkler, Heinrich August. 1981. „Der deutsche Sonderweg: eine Nachlese“, in: *Merkur*. 35 (1981), S. 793-804.
- Winkler, Heinrich August. 2000. *Der lange Weg nach Westen*. Bde. 1-2, München.

Hans-Christof Kraus
Universität Passau

PANAJOTIS KONDYLIS UND SEINE KRITIK DER THESE VOM „DEUTSCHEN SONDERWEG“

Zusammenfassung

Die These von einem ‚deutschen Sonderweg‘ in die Moderne war nach 1945 lange Zeit weit verbreitet. Heute gilt sie zwar in der Geschichtswissenschaft als widerlegt, sie ist jedoch in Teilen der historisch interessierten Öffentlichkeit und in der Rezeption einflussreicher Darstellungen der deutschen Geschichte noch immer präsent. Panajotis Kondylis gehörte seit 1986 im Anschluss an den Heidelberger Politikwissenschaftler Hans-Joachim Arndt (1923-2004) zu den entschiedensten Kritikern der Sonderwegs-Ideologie; Kondylis hat in mehreren seiner Bücher und in einem eigenen Aufsatz die These in einem doppelten Sinne widerlegt: Sie ist nicht nur wissenschaftlich falsch, sondern auch als Ausdruck politischer Propaganda entlarvt, als Ideologie der Sieger von 1945 mit dem Zweck einer negativen Gesamtdeutung der deutschen Geschichte.

Stichworte: Panajotis Kondylis, Sonderwegthese, neuere Deutsche Geschichte

Превео с немачког
Душан Достанић

Карлхајнц Вајсман

Гетинген

КОНДИЛИС И ПРИСТУП ЈЕДНОГ НОВОГ РЕАЛИЗМА У ПОЛИТИЧКОЈ НАУЦИ

Сажетак

Политички списи Панајотиса Кондилиса, у ужем смислу, се не смеју посматрати изоловано од временских околности у којима су настали. У краткој фази након распада комунизма и пред изневереним очекивањем у вези са обећањима западног система, деловало је замисливо да ће нови реализам у политичком мишљењу придобити пажњу. Кондилис је без сумње био најважнији представник те тенденције. Додуше, аргументација коју је развио показује сличност, којој се ретко указивала пажња, са оном других теоретичара – овде Карл Ото Хондриха и Ролф Петер Зиферлеа – који су делили схватање да мора бити речи не само о томе да се развије нова феноменологија политичког, него и да се задобију критеријуми за одрживу позицију у „планетарном“ добу.

Кључне речи: Реализам, планетарно доба, заокрет, постполитика, крај повести

У поређењу са духовним застојем садашњице, време између распада совјетског система и почетка новог столећа делује изванредно живо. То такође и управо важи у погледу на дебате о питањима политичке теорије и повесног мишљења. Управо, оне су се одигравале не у „цеховима“ историчара и социолога, него су обухватале ширу јавност која је била убеђена да је садашњости и, према томе, прошлости као и будућности била потребна нова интерпретација. Само по себи се разуме да у овај контекст спадају *Крај историје* Френсиса Фукујаме (1992) и *Сукоб цивилизација* Семјуела Хантингтона (1996) које су покренуле дебате на светском нивоу. Али, поред тога пажњу заслужују и мислиоци чије је дејство било

јасно ограничење – оно је остало у суштини ограничено на немачки говорни простор –, што међутим не говори ништа против њиховог значаја и интелектуалног ранга учесника.

Поред Панајотиса Кондилиса (Panajotis Kondylis) поменимо овде пре свега Карл Ото Хондриха (Karl Otto Hondrich) и Ролф Петер Зиферлеа (Rolf-Peter Sieferle). Кондилис, 1943. годиште, Хондрих 1937, и Зиферле 1949, убрајали су се у старосну кохорту која је дала најважније носиоце левичарске културне револуције. Њихов духовни развитак је у великој мери одговарао типичном обрасцу. Јер, сва тројица су била обликована посредством марксистичког мишљења, што пре свега важи за Кондилиса и Зиферлеа. Сва тројица су се одвојила од тог мишљења, јер оно за филозофа Кондилиса, социолога Хондриха и историчара Зиферлеа није издржало конфронтацију са стварношћу. Тај судар је постао видљив још осамдесетих година, али су тек колапс комунистичких режима, Пирова победа Запада, значај етничких, религиозних и културних подела који је после краја блоковске конфронтације поново долазио на видело, водили ка шоку реалности који, ако није изнудио промену мишљења, онда ју је ипак препоручивао. Кондилис, Хондрих и Зиферле припадали су онима који су осетили „прву језу“ (Kondylis 2001, S. 73) пред стварношћу која уопште није одговарала ономе што је већина очекивала.

То је постало јасно већ у наслову Хондрицхове књиге *Lehrmeister Krieg* коју је објавио 1992. под утиском (првог) Заливског рата. Хондрих је говорио о „учењу против воље“ (Hondrich 1992, S. 40). Тиме се мислило на болан увид да пацифизам, за који је „цивилно друштво“ истренирано, није био погодан да савлада предстојеће проблеме. „Један свет“ је остао фикција. Као и раније постојала је и, и даље ће постојати хијерархија држава, разлике у потенцији које се не могу елиминисати ни добром вољом, ни прерасподелом, ни развојном помоћи, нити помоћу дијалога север-југ. Напротив, јасно се оцртавао увид који старије учење о држави никада није заборављало: у политици се ради о питањима моћи. Колико код се „вредности“ наводе као мотив за политичке радње, ради се или о пропаганди, или о спајању са питањима моћи, код кога треба пречистити докле оне допиру, и да ли интерес нужно не претеже над моралним постулатом.

То што је Хондрих ово схватање истакао и у погледу на позицију Запада, за чије „вредности“ је изгледало да су управо тријумфовале над онима Истока, није сметало круговима који су водили главну реч. Оно што им је сметало био је скептични дуктус његове аргументације, негирање сваке наде у то да је могућа некаква промена у вечним законима политичког која отвара пут према утопији. Одговор на питање коју консеквенцу треба извести из овог налаза, Хондрих је, додуше, оставио да виси у ваздуху. Исто важи и у погледу на доцније формулисане приговоре против масовног усељавања и мултикултурализма, ниподаштавање националног идентитета, фатално деловање са једне стране „противморала“ (Hondrich 2006a) космополитизма, и „индивидуалистички заслепљеног доба“ (Hondrich 2006b) с друге стране. Јаснији него што је постао, Хондрих очигледно није желео да буде.

У том погледу, постојала је важна разлика у односу на Зиферлеа. Својом књигом *Epochenwechsel – Die Deutschen an der Schwelle zum 21. Jahrhundert* која се појавила 1994, поставио се не само изван уобичајеног спектра мишљења. Он је, такође, понудио један повесно-филозофски општи нацрт, чијом квинтесенцијом се могло сматрати да су до тада владајуће велике идеологије неупотребљиве за обликовање будућности. Иста процена важила је, међутим, према Зиферлеовом мишљењу, и за „постполитичку револуцију“ (Sieferle 2017, S. 99) чије присталице су тврдили да ће са крајем комунизма доћи и крај повести и крај политике. Напротив, историјска цезура која је окончала 20. столеће захтевала је ново одређење курса. Оно је за Зиферлеа било могуће само ако су се Немци ослободили своје склоности да морализују политику и одустали од гледања у сопствени пупак. Напослетку, алтернативна оријентација ће бити замислива тек када пође за руком да се покаже на линију која је од илузија универзализма једнако удаљена као и од оних партикуларизма. Већ је наглашавање глобалне перспективе, која је једина примерена 21. столећу, указало да је Зиферлеова *Epochenwechsel* показала многе додирне тачке са приступима Фукујама и Хантингтона. Фукујама као и Хантингтон су из различитих разлога довођени у везу са Освалдом Шпенглером (Oswald Spengler). И у Зиферлеовом случају се асоцијација такође наметала, што великим делом објашњава одлучност немачких фелтона да *Epochenwechsel* рецензирају само у модусу жестоке критике. (Упореди: Weißmann 2019, S. 371-373)

По правилу се ограничавало на то да се ради са сумњом да ту поново оживљава једна контаминирана духовна традиција. Садржинско бављење или разјашњење дијагностичке вредности Зиферлеових промишљања није се догодило. То се односи и на „политичке парадоксе“ које је утврдио. Јер, колико је наглашено истицао да је „релативистички и партикуларистички свет представа ... био примерен животним односима“, „који су далеко удаљени од стања којима модерни свет иде у сусрет“ (Sieferle 2017, S. 469), толико одлучно је инсистирао на томе да наивни универзализам изазива последице – миграције народа, социјалне расцепе, разарање сваке традиране форме заједнице, веома бруталне борбе за признавање–, којима он не може да влада, осим ако није усвојио позиције свог противника, партикуларизма који жилаво брани право на аутохтони развитак. То је, додуше, претпостављало минимум увида у „апоретични карактер“ (Sieferle 2017, S. 475) сопствених захтева, о чему досад не може бити говора. Јер, као и раније либерални грађанин света се нада да је усклађен са великим тенденцијама повести које су нужно излазиле на испуњење глобализације у светској републици. Истовремено испуњавао га је немир пред отпорима, и то је објашњавало зашто он „постаје агресивнији у мери у којој примети да су му шансе за успех изгубљене“ (Sieferle 2017, S. 475).

Овде скицирано Зиферлеово гледање се на многим местима додирује са оним који је Кондилис формулисао током деведесетих година. Другачије него у његовим ранијим радовима о историји идеја, историји појмова и историји филозофије, сада је Кондилис прешао на једну врсту повесног мишљења која би требало да тумачење садашњости одвоји од оних представа које су дотада доминирале, сасвим свеједно да ли су оне пре биле марксистичке или либерално-оптимистичне. Важну претпоставку за ту аргументацију створио је својом књигом *Die Aufklärung im Rahmen des neuzeitlichen Rationalismus* (Kondylis 1986a). У том раду Кондилис је развио тезу да процес који се у Европи одвија од 17. столећа нема једноставно она благотворна дејства која му се обично приписују. Њему је, напротив, својствена нихилистичка тенденција коју нису само противници просветитељства благовремено учили, него је она била јасна и једном делу његових присталица. Њихови покушаји да затворе деструктивна дејства тиме што су се чврсто држали,

додуше не традиционалне метафизике, али ипак схватања да „живот односно свет ... има смисао“ (Kondylis 1986, S. 18) показали су се слабо одрживи. Али управо због илузорног карактера тог схватања, он је развио историјско дејство.

Какво, то је Кондилис изнео у два даљим истраживањима. Прво се појавило 1984. под насловом *Macht und Entscheidung* (Kondylis 2006), друго 1991. под насловом *Der Niedergang der bürgerlichen Denk- und Lebensform – Die liberale Moderne und die massendemokratische Postmoderne* (Kondylis 1991). При томе је у центру стајала неопходност да се начини избор, да би се стекла способност за политичко деловање. Чак и ако из перспективе феноменологије политичког нема објективних критеријума за исправан избор, остаје да стоји неопходност самог избора. Јер, коначно, сваки светоназор почива на „децизији“ (Kondylis 2006, S. 23), сасвим свеједно на ког Бога, на које плоче са заповестима, на које норме се позивао. Тиме није одбијена само марксистичка идеја нужног напретка или *Whig Interpretation of History*. Кондилис се окренуо против сваког детерминизма и ток повести Запада није држао ни за неминован, ни за меродаван. Колико се тиме удаљио од уобичајених схватања било је уочљиво по начину на који је употребљавао појмове „грађанство“, „либерализам“, „модерна“, „демократија“ и „постмодерна“. Кондилис је раздвајао либерализам и демократију, модерну и постмодерну и одлучно се супротстављао схватању да између њих постоји нужна повезаност која омогућава да једно хармонично произлази из другог.

Још у 19. столећу отпочела је промена у друштвеној структури индустријских држава која је све светоназоре, који су управо тек са просветитељством и Француском револуцијом доживели свој тријумф, или разорила или раставила. Јер победа грађанских идеја водила је не само ка – намеравао – крају староевропског друштва, него такође ка – ненамераваој – повреди сопственог концепта. На почетку је стајала наивна основна претпоставка *philosophes*, да постоји повезаност између „умног“ и „природног“. То је одговарало интенцијама грађанске класе све док су се одатле могли добити аргументи против *Ancien régime*, који се темељио на традицији и божанском праву. Међутим, у тренутку у коме је стари поредак био уклоњен, настао је у „маси“ један нови противник, то су били многи који су своју еманципацију

захтевали умним разлозима – које грађанство једва да је могло оспоравати – али више нису веровали у престабилну целину, већ су полазили од својевољне конструктабилности друштва помоћу револуције и планирања.

Кондилис је анализирао како је грађанство пружало отегнути, иако узалудан отпор и на крају се морало потчинити и само се могло тешити мишљу да ће своје изворне идеале очувати у савезу са снагама у успону. Његова садржинска испражњеност се тако није могла блокирати и нихилистичка црта модерног мишљења се даље пробија у масовном друштву. То, према Кондилисовом мишљењу, није била случајност, већ је произлашло из саме ствари, због чега ће грађанска епоха данас доћи сасвим до свог краја и припрема себи будућност у којој би све зарађене странке, додуше – другачије него у „епохи идеологија“ – стално понављале исте паролe – „људска права“, „демократија“, „слобода“ – ипак, са тим би повезивале сасвим различите намере које би напослетку увек служиле расту сопствене моћи. Што, такође, отвара мрачну могућност да оно што је незамисливо за прогрес постане замисливо: „враћање повести у примитиван стадијум елементарних егзистенцијалних сукобљавања“ (Kondylis 1991, S.).

Имајући ово у виду, Кондилис је позивање на традиционалну схему политичких позиција држао за бескорисну. Колико год да се удаљио од уобичајених позиција левице и центра, толико је мало био спреман да пређе на страну деснице. Већ у његовом великом истраживању о конзервативизму (Kondylis 1986b) он је разјаснио да га је сматрао завршеним. Јер се, према његовом мишљењу, није радило једноставно о противреакцији на Француску револуцију, него о погледу на свет који је већ европско племство развило за одбрану *societas christiana* против жудњи апсолутног владара као и буржоазије у експанзији. Оно што је данас фирмирано као „конзервативно“ било је, према његовом мишљењу, само једна варијанта „неолиберализма“ (Kondylis 1986b, S. 32) и није имао поверења да је десница, која је била или носталгична или вођена ресентиментом, способна за решење предстојећих политичких проблема: „’Такт у расуђивању’, о коме је говорио велики Клаузевиц, се не може заменити никаквом вероисповешћу и никаквом поносном милитантношћу.“ (Kondylis 1994)

Погрешно је, међутим, из овога закључити да се Кондилис сасвим ограничио на позицију „стоичког“ (упо-

реди Kondylis 2006, S. 171) посматрача. Он сам ју је увек изнова потхрањивао, али та процена задовољава онолико мало колико и карактеризација „просветитељ без мисије“ (Furth 2007, S. 53) чији списи су имали благотворан „ефекат отржењења“ (Koselleck 2007, S. 1f.). Есеји из осамдесетих и деведесетих година које Кондилис није сакрио у некаквим стручним огранима, чије објављивање у великим новинама је он напротив систематски „планирао“ (Ritter 1998), служили су на одређени начин и као одређење позиције. Његова теза о „антикварности политичких појмова“ (Kondylis 1992a, S. 91) ни у ком случају није значила да је веровао да се без њих може сналазити, и „стил мишљења ... код кога се у ноншалантности бесомучне слободе све са свим сме комбиновати“ (Kondylis 1992b, S. 11), ни у ком случају није био његова ствар. Он је само видео да још није дошло време да се тачније одреди позиција која је дорасла захтевима „планетарне политике“. Док се то не промени била је реч о томе да се анализирају замисливе „констелације“ (Kondylis 1992c, S. 48) што је, према ствари, било могуће само у односу на структуре, а не у односу на долазеће догађаје.

То што је овај пројекат остао слично недовршен као Хондрихов или Зиферлеов има везе са деловањем једног фактора чија важност за духовну повест се често потцењује: биографијом мислиоца. Јер међу заједничке особине између Хондриха, Зиферлеа и Кондилиса спада и чињеница њихове превремене смрти. Хондрих је након дуге болести умро 2007, Зиферле после суицида 2016, Кондилис као први и изненада 1998. Наравно, остаје спекулација какав развој ствари је тиме пресечен. Међутим, конвергенција промишљања ова три човека је довољно запрепашћујућа, нарочито јер очигледно међусобно нису имали никакав директан контакт, нити су образовали картел цитирања, ни академску интересну групу. Очито је ситуација времена деведесетих година на тренутак дозволила да се изговоре истине које се – пре свега, али не само у послератној Немачкој – брижљиво настојало заташкати. Јер, „храбро ’уочи положај!’ имало је, наиме, само незнатне шансе да буде тако омиљено као нормативистичке и сцијентистичке игре вела или варијанте данашње политичке науке окићене шљокицама хуманистичких декларација, међу чијим функцијама није најмање важна она да спрече уочавање положаја“ (Maschke 2007, S. XVII).

Хондрих, Зиферле и – пре свега – Кондилис били су одлучни да уоче положај. Они су стварали полазишта за реалистичку школу мишљења. То што је то полазиште тако рано срушено има нешто трагично, у сваком случају последице се испољавају на најнепријатнији начин: у теорији као и пракси.

РЕФЕРЕНЦЕ

- Furth, Peter. 2007. „Aufklärer ohne Mission. Über die Position von Panajotis Kondylis“, in Horst, Falk (Hrsg.): *Aufklärer ohne Mission*. Berlin: Akademie, S. 53-76.
- Hondrich, Karl Otto. 1992. *Lehrmeister Krieg*. Reinbek bei Hamburg: Rowohlt.
- Hondrich, Karl Otto. 2006a. „Einwanderung ist Zumutung“, in: *Die Welt* vom 6. Mai 2006.
- Hondrich, Karl Otto. 2006b. „Geteilte Gefühle“, in: *Frankfurter Allgemeine Zeitung* vom 29. Juli 2006.
- Kondylis, Panajotis. 1986a. *Die Aufklärung im Rahmen des neuzeitlichen Rationalismus*. München: Deutscher Taschenbuchverlag.
- Kondylis, Panajotis. 1986b. *Konservativismus. Geschichtlicher Gehalt und Untergang*. Stuttgart: Klett-Cotta.
- Kondylis, Panajotis. 1991. *Der Niedergang der bürgerlichen Denk- und Lebensform. Die liberale Moderne und die massendemokratische Postmoderne*. Berlin: VCH – Acta Humaniora.
- Kondylis, Panajotis. 1992a. *Planetarische Politik nach dem Kalten Krieg*. Berlin: Akademie.
- Kondylis, Panajotis 1992b. (Hrsg.): *Der Philosoph und die Macht. Eine Anthologie*. Hamburg: Junius.
- Kondylis, Panajotis. 1992c. *Planetarische Politik nach dem Kalten Krieg*. Berlin: Akademie.
- Kondylis, Panajotis. 1994. „What’s right? - Das Planetarische denken. Die Rechte, die Linke und Deutschland“, in: *Frankfurter Allgemeine Zeitung* vom 27. April 1994.
- Kondylis, Panajotis. 2001. *Das Politische im 20. Jahrhundert. Von den Utopien zur Globalisierung*. Heidelberg: Manutius.

- Kondylis, Panajotis. 2006. *Machtfragen. Ausgewählte Beiträge zu Politik und Gesellschaft*. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft.
- Koselleck, Reinhart. 2007. „Kondylis Beiträge zu den „geschichtlichen Grundbegriffen“, in Horst, Falk (Hrsg.): *Aufklärer ohne Mission*. Berlin: Akademie, S. 1-14.
- Maschke, Günter. 2007. „Ein Problem, das nie zu lösen ist – Vorrede“, in Kondylis, Panajotis: *Machiavelli*. Berlin: Akademie, S. VII-XX.
- Ritter, Henning. 1998. „Die Enge des Planetarischen. Zum Tod des Philosophen Panajotis Kondylis“, in: *Frankfurter Allgemeine Zeitung* vom 14. Juli 1998.
- Sieferle, Rolf Peter. (2017). *Epochenwechsel. Die Deutschen an der Schwelle zum 21. Jahrhundert*. Werkausgabe, Bd 1, Berlin: Landt.
- Weißmann, Karlheinz. 2019. „Die Perspektive des Ketzers“, in Sieferle, Rolf Peter: *Die Konservative Revolution. Fünf Skizzen, Werke*, Bd 3. Berlin: Landt, S. 359-378.

Karlheinz Weißmann

KONDYLIS UND DER ANSATZ EINES NEUEN REALISMUS IN DER POLITIKWISSENSCHAFT

Zusammenfassung

Die im engeren Sinne politischen Schriften von Panajotis Kondylis dürfen nicht isoliert von den Zeitumständen betrachtet werden, in denen sie entstanden. In einer kurzen Phase nach dem Zusammenbruch des Kommunismus und angesichts der Erwartungsenttäuschung im Hinblick auf die Verheißungen des westlichen Systems schien es denkbar, daß sich ein neuer Realismus im politischen Denken Gehör verschaffen würde. Kondylis war ohne Zweifel der wichtigste Vertreter dieser Tendenz. Allerdings weist die von ihm entwickelte Argumentation eine selten beachtete Ähnlichkeit mit der anderer Theoretiker – hier Karl Otto Hondrich und Rolf Peter Sieferle – auf, die die Auffassung teilten, daß es darum gehen müsse, nicht nur eine andere Phänomenologie des Politischen zu entwickeln, sondern auch Kriterien für eine tragfähige Position im „planetarischen“ Zeitalter zu gewinnen.

Stichworte: Realismus – Planetarisches Zeitalter – Wende – Postpolitik – Ende der Geschichte

Превео с немачког
Душан Достанић

Петер Фурт

О МАСОВНОЈ ДЕМОКРАТИЈИ ЊЕН ПОЛОЖАЈ КОД ПАНАЈОТИСА КОНДИЛИСА*

Сажетак

Кондилис аргументује као неутрални аналитичар социјалних и политичких положаја које је он као историчар идеја представљао у обимним делима. Из његовог знања, преокрет од модерне ка постмодерни постаје очигледан такође и кроз промену мисаоних фигура. „Синтетичко-хармонично“ мишљење модерне замењује се „аналитичко-комбинаторијском“ фигуром мишљења постмодерне – као што се грађанско друштво смењује друштвеном формом „масовне демократије“. Појам масовна демократија успоставља везу са, у овом друштву преовлађујућом, масовном производњом добара и масовном потрошњом која јој следује. Друштво обиља које из тога настаје, темељно се разликује од свих претходних друштва повести човечанства, која су била друштва оскудице и тиме од људи захтевала аскезу, дисциплину, сублимацију. То су становишта која стоје на путу хедонистичкој масовној потрошњи. Масовна производња, услед поделе рада, води ка атомизацији друштва; свако се концентрише на себе, услед чега друштвена кохезија трпи и губи се. Подела рада и масовна потрошња циљају на једнакост потрошача, стога представе о једнакости, које се материјално тумаче, имају предност. Једнакост постаје динамички принцип, зато што сваки појединац у масовном друштву жели да се разликује од других, индивидуе у масама униформно изражавају различитост у модама које се брзо смењују и непрекидној или чак растућој потрошњи. Једнакост захтева поравнање вертикалних разлика, стога се укидају ауторитети, грађанске норме и разликовања су сувишни. Због атрактивности благостања широких маса, широм света

* Извор: „Über Massendemokratie – Ihre Lage bei Panajotis Kondylis“ in: *Merkur. Deutsche Zeitschrift für europäisches Denken*, Nr. 717, Jg. 63, Heft 2 (Februar 2009)

долази до такмичења за све оскудније сировине Земље – и до повећаном употребом енергије изазваних климатских промена, (чиме се Кондилисова дијагноза мора допунити). Друштва са нетакнутом друштвеном кохезијом су у очувању основа живота свих нас при неопходним променама у предности у односу на она која том кохезијом више не располажу.

Када Алексис де Токвил (Alexis de Tocqueville) при крају своје расправе Демократија у Америци размишља о потлачености која ће убудуће демократији претити од ње саме, он пише: „старе речи, деспотизам и тиранија, ту не одговарају. Ствар је нова, треба дакле покушати да се дефинише, пошто не могу да је именујем ... Видим безбројно мноштво сличних и равноправних људи, који се без предаха врте да би себи прибавили ситна и вулгарна задовољства којима испуњавају своје душе. Сваки од њих окренуо се себи, па му је туђа судбина свих других ... Изнад њих уздиже се огромна старатељска власт ... стара се о њиховој безбедности, предвиђа и задовољава њихове потребе, олакшава им уживања, води њихове главне послове, управља њиховом делатношћу, уређује наслеђивање, расподељује наследства; што ли не може и сасвим их ослободити муке да мисле и труда да живе?“¹

Може ли име, које Токвил за то није нашао, бити „масовна демократија“? Доцније Теодор В. Адорно (Theodor W. Adorno) стоји пред масовном стварношћу коју је замишљао Токвил пун мржње и презира, и не може да умакне сопственој немоћи. Бото Штраус (Botho Strauß) се меланхолично ишчуђава над перфекцијом и глатким успехом живота једних са другима / једних поред других у масовном друштву и при томе не без дивљења према систему. Увиди и сазнања овде двојице, који се у масовном друштву не осећају као код куће, се ваљано јављају у концепту масовне демократије Панајотиса Кондилиса (Panajotis Kondylis), али транспонирани у несентименталну функционалност упутства за употребу.

У својим духовно-повесним истраживањима нововековља – студијама о просветитељству, немачком идеализму, конзервативизму, нововековној критици метафизике – и Кондилис улази у траг једне дијалектике просветитељства,

¹ Алексис де Токвил, *О демократији у Америци*, превео Живојин Живојиновић, Издавачка књижарница Зорана Стојановића, Сремски Карловци, Нови Сад, 2002, стр. 634–635. (прим. прев.)

али не као етички фундаменталиста, него као аналитичар социјалних и политичких положаја, који етику препушта маштању и борби интереса. Он констатује да су нормативне инстанце које је просветитељство употребило против религије: ум, природа, повест, изгубиле свој интелектуални легитимитет и синтетичку снагу у примени просветитељства на само себе. Као услов и покретача тог процеса он види растући производни успех капиталистичке привреде који олигархијске структуре грађанског друштва чини контрапродуктивним и захтева нови тип идеолошке легитимације. То се за Кондилиса манифестује у преокрету од модерне ка постмодерни; у том преокрету се према супстанци усмерено, „синтетичко хармонизујуће“ мишљење модерне потискује од стране „аналитичко-комбинаторичке“ форме мишљења постмодерне као и грађанско друштво од стране нове друштвене формације „масовне демократије“², при чему функционалистички основни став идеолошке нове формације сеже све до њене херменеутичке анализе, тако да се критика идеологије и могуће функционално коришћење исте не могу са сигурношћу разликовати, и осим тога идеолошком сценом владају реинтерпретација и двозначност.

Нешто од тога се може наслутити из појма „масовна демократија“. Додуше, он се може узети у безбедности једног плеоназма: Шта друго демократија може бити до масовна демократија? Али послуша ли се реч тачније, примећује се унутрашња напетост која лежи у њеном склопу. Демократија се односи на *Summum bonum* наше цивилизације, на супрот томе, атрибут масовна на нешто негативно са злогласном прошлошћу, што на себе лако може навући сумњу за политичку некоректност. Сигурно тиме термин стоји у опреци према реторици демократске самохвале.

За неке он вероватно по себи има нешто носталгично

2 „Истовремена појава масовне производње и масовне потрошње од стране маса људи изазвала је преображај масовног друштва у масовну демократију и била је праћена трима централним појавама које су како појединачно као и комплементарно аналитичко-комбинаторичку мисаону фигуру тако рећи социјално инкарнирале. У све три влада представа о последњим елементима који се даље не могу анализирати, који су по себи једнако вредни и који се у истој равни међусобно комбинују, при чему димензија времена, односно повест једва да игра улогу и функционална гледишта су потиснула страну супстанцијална. Ове појаве су (узнапредовала) подела рада, атомизација друштва и социјална мобилност.“ Panajotis Kondylis, *Der Niedergang der bürgerlichen Denk- und Lebensform. Die liberale Moderne und die massendemokratische Postmoderne*. Weinheim: VCH-Verlagsgesellschaft 1991, S. 191–192.

провокативно, као да алудира на масовно-борбена предходништа, за друге нешто омаловажавајуће, као да се надовезује на културно-критичке афекте дискурса о масама од Ле Бона (Gustav Le Bon) до Фројда (Sigmund Freud). Такве као-да представе су неслагасне са интенцијом Кондилисовог образовања појма, али се, такође, њоме не могу ни потиснути, оне ипак припадају постанку, историјском инвентару масовне демократије и још увек су актуелне – у једној или другој форми, као романтизујућа легенда или као снобизам и више или мање прихватљиве. Кондилисово образовање појма је већ полазећи од његовог схватања науке усмерено против тога. Да би један појам као масовна демократија могао носити анализу положаја, од њега се захтева дескриптивна објективност. То поготово важи ако је анализа положаја као у овом случају толико великих димензија, да она за тему има епохалну промену и усмерава се против савременог непознавања те ситуације.

Које значење преостаје, ако атрибут масовна треба да задовољи захтевану херменеутичку неутралност? Враћање на чисто квантитативни аспект појма масе стога најпре долази у питање, маса само као квантитативно стање ствари, као душевно расположење великог досега, као матрикс серијске стандардизације, као трик политике продаје који означава радне и калкулативне димензије. Термини као масовни превоз, масовни туризам, масовна продукција и масовна потрошња служе за то као модел. Притисак продаје, под којим стоје масовна производња и масовна потрошња, имао би онда у масовној демократији свој политички аналогон.

У томе је већ садржано да за квантитативну страну појма масе у Кондилисовој перспективи не говоре само методолошки разлози вредносне неутралности, него пре свега такође и садржински, емпиријски разлози: са једне стране налаз, да је несташница добара, која је трајала кроз читаву повест, преко квантитативног и паралелног пораста производње и потрошње узела један нови квалитет; са друге претпоставка да је тиме инаугурисана једна нова друштвена формација.

Претпоставка за то је историјски компромис о социјалној и политичкој улози маса који је морао бити довољно коначан како би могао да уведе једну нову епоху. Кондилс држи да је такав повесни и политички положај који он обележава термином „масовна демократија“. Оно

што он тиме описује је резултат уједначавања и резултат исцрпљивања социјалних и идеолошких сила од 18. столећа, синтеза из неизневерених, неруинираних састојака трију идеологија које су се након грађанске револуције бориле за хегемонију: либерализма, конзервативизма, социјализма. Од либерализма су у синтезу ушла индивидуалистичка људска права, од социјализма материјалистичка конкретизација људских права на егалитарној бази, од конзервативизма, ако ишта онда са социјализмом заједничка упућеност на државу, што је дало социјалну државу као институцију масовне демократије која све надкриљује.

Тај дуготрајни процес интегришуће конкуренције се напослетку улио у светскоисторијску ситуацију која је антагонизам између САД и Совјетског Савеза довела до извесног свршетка. Жели ли се Кондилисов концепт масовне демократије исправно разумети, он се мора сместити у ту ситуацију и њена тумачења. Масовна демократија, како је промишља Кондилис, стоји на исходу како комунизма тако и либерализма скупа са грађанским друштвом. Либерализам и буржоазија, према Кондилисовом гледишту, нису победили, него као и комунизам дошли до свог краја, а масовна демократија је као резултат борбе система једно ново треће, нова друштвена формација, са капитализмом, али без буржоазије и без пролетаријата – према Кондилисовом ироничном гледишту, тако нешто као карикатура комунистичког идеала бескласног друштва. Концепт масовне демократије има дакле полемичку поенту. Она се окреће против тезе Френциса Фукујаме (Francis Fukuyama) у *Крају историје* да је либерална демократија однела победу над комунизмом и да убудуће одређује даљу повест.

Трајање до у недоглед спада за нас људе данашњице у саморазумљивости демократије. Као *Summum bonum* повести цивилизације, модерна демократија, за разлику од демократије античког света, нема после. Анархична утопија, која је својствена демократији као унутрашњи немир, пружала јој је у антици само једно пролазно место у кружењу поредака владавине. У току модерне делује да је демократија задобила толико стабилности да се она сада не само према идеалу, него и према стварности може бити постављена на крај повести. Тиме Кондилис нема ништа на уму. Међутим, према повести равнодушно трајање ипак прелази и преко облика масовне демократије чије функционисање у Кондилисовом опису

поседује такву савршеност да се лако успоставља асоцијација на социјални *perpetuum mobile*. То је сигурно и због формализујуће појмовности са којом Кондилис успоставља извесну дистанцу према непосредној повести, што, међутим, само значи да масовна демократија за Кондилиса у ствари није више само ограничена историјска варијабла, него да је постала обликујући и свеобухватни фактор.

Теоријска и практична дискусије око непосредне, формалне или демократије савета у Кондилисовом концепту не игра манифестну улогу, будући да су припадале завршеној повести. Маса нису више присутне као ванредно стање ни са левице ни са деснице, него сачињавају конститивну нормалност масовне демократије. Представничка демократија у њеној класичној форми, са претпоставком народним представницима поверене опште воље остаје ван описа конструкције масовне демократије.

Концепти демократије који се надовезују на просветитељство и грађанску револуцију су сви почивали више или мање на представама односа идентитета између субјекта и објекта владавине, између народа и његових представника, између бирача и изабраних. Они су сви имали везе са немиром који води порекло из разлике између утопијског идеала самовладавине и реалности, и ту је увек у игри била извесна амбивалентност. Са једне стране је умириван и ограничаван немир који је заснован на апоретском карактеру демократије, али зато што он припада суштини демократије, истовремено се, са друге стране, морао такође и желети и стимулисати.

Модерна демократија је приступ владавини везала за гласање, о коме у *common sense*-у влада демократска предрасуда, као да је гласање већ *per se* демократско. При томе је оно преко са гласањем повезаним одабиром увек и аристократско и демократско само утолико што сви у истој мери могу учествовати у избору. Тачније, ни такозвана представничка демократија такође није владавина народа као владавина народа самим собом, него владавина елите која је толерисана од народа из којих год разлога. И истинско разочарање у демократију је у стварности понајвише разочарање недовољним квалитетом аристократског момента у репрезентацији.

На то се надовезало једно друго „реалистично“, ако се жели макијавелистичко схватање демократије, предвођено

књигом *Капитализам, социјализам и демократија* Јозефа Шумпетера (Joseph A. Schumpeter), које се позива на процесе и структуре које у самом друштву делују насупрот идеолошком улепшавању демократских процедура. Диверзификација интереса и елита, подела рада која све захвата, према том гледишту, растачу не само илузорна образовања јединства демократске романтике, него су сами носеће основе демократија која се емпиријски могу затећи. Поделом рада изазвано раздвајање између оних који владају и оних којима се влада, између бирача и изабраних и његово правилно признавање су одлучујућа обележја концепта демократије од кога његови представници очекују скидање чини са демократских легенди и са тиме пропраћено укидање немира, толико дуго повезаног са демократијом.

Кондилисова масовна демократија у многим цртама потврђује овај модел. Структурални фактори, који су, према његовом мишљењу, одговорни за успостављање и развој масовне демократије, науком вођена подела рада, атомизација друштва и социјална мобилност су саме, већ само својим чињеничним спровођењем по свом дејству демократске и растеређују традиционалне демократске инстанце идеолошког ригоризма. Стабилизирајуће дејство које одатле проистиче Кондилис сматра толико великим да за разлику од Карла Манхајма (Karl Mannheim) не размишља посебно о проблемима јединства масовне демократије и интегративним захтевима који одатле произлазе. Манхајм је, са своје стране, имајући у виду тоталне форме владавине у совјетском комунизму и у фашизму и национал-социјализму био сасвим обузет дефицитом јединства либералне англо-саксонске демократије и покушавао да насупрот томе социологију постави као компензацију. Положај после пропасти тоталитарних система очигледно је омогућио већу смиреност. Оно што је Манхајм у *Човек и друштво у доба реконструкције* видео као „фундаменталну демократизацију“ још пре потпуног успостављања, чинило је за Кондилиса чврсто унутрашње језгро масовне демократије.

Свакако, чак и у масовној демократији је још присутан остатак старог демократског немира у опадајућој форми популизма. Додуше, класна владавина, која је демократији претила до мере поцепаности у грађанском рату, смењена је владавином елита постингућа без статусних права, али је за премошћавање између принципа једнакости

и фактичке владавине елита популизам неизбежан. Он је иманентан систему масовне демократије зато што раскорак између потребе за једнакошћу и потребе за владавином још значи опасност и за симулационе форме демократског легитимитета. За њихову одбрану мора доћи до популистичких прилагођавања одозго према доле која масе „малих људи“ у масовној демократији доводе у снажнију позицију од оне коју је малограђанин имао у масовном друштву и либералној демократији. („Нови центар“ око кога се популистички облеће постаје у масовној демократији одлучујући сегмент. Он себе види као нешто попут „универзалне класе“, уздигнуте изнад социјалних и националних сврставања и меродавне за степен очекивања политичких решавања проблема, са једне стране, и ниво квалитета и ниво ауторитета „политичке класе“ са друге стране.)

Очито и у „рашчараној“ демократији, каква је масовна демократија, остаје још делотворан утопистички остатак као мотив немира. При томе је у смислу демократског функционализма важно само да се тај мотив држи у једном стању у коме се он помоћу привидних решења може стишати, при чему је довољно често већ сам лепи привид решење. Слично стање ствари је и код другог мотива противречности који је од почетка дат са демократијом: односом слободе и једнакости.

Категоријално гледано слобода је бити-одређен-помоћу-самог-себе које се показује у вољи и деловању, један активум. Док је једнакост као душевно стање, као односна величина један пасивум, коме је за његово остваривање као мера потребан други изван њега. Мисли ли се сада слобода са позиције једнакости, онда у слободи постаје уочљиво оно што је код ње мерљиво, наиме оно што је у следу од воље и деловања постало „имање“ и што се у облику поседа, моћи и права може измерити мером једнакости. Према настројености појма, једнакост не може бити циљ за себе; њој се може тежити само посредно, као средство да се заштити слобода, или као средство учествовања у материјалним тековинама слободе. Ова два се тешко могу разликовати, јер једнакост у функцији слободе према могућности може бити само рационализација интереса за прераспodelу. Ове унутрашња напетост у водећем пару вредности модерне демократије је Токвил био свестан као нико други.

Револуција је уздигла једнакост из улоге латентне функције на ранг манифестне програматике: слобода као љубоморна чуварка слободе. Токвил је видео да то није довољно, да би сама једнакост постала циљ, са важењем које досеже све до у поре друштвеног живота. И он је такође видео да би са тим био повезан и један за слободу проблематични развој, пре свега у Европи. У Америци је видео егалитарне тенденције демократије ограничене помоћу слободарских норми и инстанци. Али је у Европи од апсолутизма и револуције држава постала титор једнакости и као таква све више била подвргнута норми да подстиче конвергенцију једнакости и материјалног благостања. Ова зависност једнакости од државе, сама већ основ ограничења за мотиве слободе, плашио се Токвил, би тако потпомогла једнакости својствену динамику захтева, да би на крају претио савез између потчињавања и једнакости. За Токвила је, дакле, судбина демократије зависила од тога да ли би успело да се установе осигурања слободе која би могла да балансирају егалитарне тенденције. Шта се показује ако се са таквог становишта осмотри оно што Кондилис описује као масовну демократију?

У масовној демократији представе једнакости имају безусловно првенство, идеолошко али такође и функционално. Оне чине њену атрактивност, али су истовремено и разлог за озбиљне проблеме стабилности у двоструком правцу: једнакост, као и све релативно што се мисли и жели као апсолутно, стално захтева више. Принцип једнакости је довољно близу да га се познаје, али је за уживање истовремено увек сувише далек. Утопијска присила, која се крије у мотиву једнакости, не може се уопште другачије испољити него као стално ново разочарење. Тиме дати потенцијал немира мора зарад стабилности бити доведен у подношљиве форме.

Друго што се мора извести тиче се стране слободе. Свако жели бити једнак и исто тако врло посебан. Ово дијалектичко стање ствари *conditio humana* се у сваком друштву испољава на неки начин. За масовну демократију то значи да противречност између елементарних пожељних представа слободе и једнакости мора узети форму једне амбиваленције која може да живи и која омогућава компромис. Уз сво акцентирање мотива једнакости у масовној демократији, уколико она треба да задовољи свој захтев за трајањем,

морају исто тако пронаћи место и функцију и индивидуалне жеље за посебношћу и самоиспуњењем.

У Европи је једнакост научена у вези са социјалним питањем. Једнакост солидарности борбе улила се у индивидуално учешће у социјалној држави. Она је, дакле, свој облик стекла тиме што је материјално благостање било поље једнакости, држава њен реализатор и са људским правима повезана индивидуа њен власник. У том процесу је прекорачен праг када је помоћу уједначавања масовне производње и масовне потрошње и део становништва са ниским приходима постао уживалац експоненцијално растуће количине добара; ситуација коју Кондилис сматра историјским ломом јер ово, како он мисли, историјски прво укидање оскудице добара задире дубоко у елементарне животне ставове. Кондилис претпоставља превредновање при коме са оскудицом и бригом повезани нормативни ставови као аскеза, дисциплина, сублимација испадају из оптицаја.

То природно, такође и сасвим посебно, погађа и представе једнакости, њихов статус у (назовимо то тако) уставној стварности масовне демократије и њихову форму као афект и мотив. Напредовање од правне и политичке једнакости ка социјалној једнакости доспева у масовној демократији само до једнакости шанси. Парадоксално речено: једнакост у масовној демократији је по својој стварности, дакле, само једнакост могућности. С тим ствар стоји највећма особено, али одлучујуће за „устројеност“ масовне демократије. По себи је једнакост ограничена на једнакост шанси за оне који наваљују ка још радикалнијој једнакости толико незадовољавајућа колико је пука формална демократија то била за радикалне демократе. И истовремено је та само „потенцијална једнакост“, која је као налаз заправо негативум, нешто као динамички принцип; као „доживљена једнакост“ афективни извор снаге са сугестибилношћу самоиспуњавајућег пророчанства. Додуше, и овде влада амбивалентност. „Доживљена једнакост“ има поред свог поверења у могућност такође и форму ресантимана; што недостаје позитивној једнакости, неизбежно ће се компензовати помоћу неповерења и брисања свих разлика.

Формула, коју је у *Презиру масе* сачинио Петер Слотердајк (Peter Sloterdijk), „привилегије за све“ ненадмашно описује доживљени (својствени) садржај масовнодемократске

једнакости, који делује као стимулус. Она каже да није довољно да се једнакост разуме само као резултат редукције на елементарне кванте или почетне позиције или као нивелација на ниво просека. Конкретан историјски добитак из победе над неком владавином, из корисног укидања неједнакости мора се моћи преузети у једнакости. У једнакости мора још да се окуси *enrichissez-vous* побуне. То је тако било у првом историјском компромису, оном између конзервативаца и либерала, племства и грађанства, и није другачије ни код другог, оног између либерала и социјалиста. Тек када се у једнакости опази иманентна надпропорционалност, разуме се напредујућа асиметрија у динамици историјских компромиса, која је напоследку ушла у масовну демократију.

Слотердајкова формула је још задужена за још једну другу асиметрију. Колико год да је потреба за једнакошћу у масовној демократији екстензивна, истовремено је она као сво подруштвљавање, нарочито оно модерно, такође упућена на признавање сингуларитета. У захтевању једнакости и посебност индивидуе тражи признање. „Acceptance“ је нова реч коју је за то створила рекламна индустрија. У маси културно критичне психологије масе владала је једнакост предсоцијалне или асоцијалне структуре нагона. Маса масовне демократије треба другачије посматрати. У простору трпеливости једнакости индивидуе иживљавају своју различитост, свеједно колико она испада масовно униформисана. То је уочио још Вернер Зомбарт (Werner Sombart) када је констатовао да развој капитализма води као „масовном индивидуализму“.

Разлике су оно на чему се при томе све заострава, вертикалне (повезане са ауторитетом и хијерархијом) које природно треба преокренути у хоризонтале. Ако је маса *per definitionem* неразликовање, онда су разлике вероватно најшакљивија чињеница масовне демократије. Оне се као Хорацијева природа не могу истерати вилама, а ни не треба да буду. Ако не иде другачије и оне морају бити прихваћене, онда нека је то барем у једној форми која не вређа достојанство једнакости. Али, са друге стране оне су такође и потребне. Без њих ниједна индивидуа не може доћи до свога сопства. За баланс једнакости и посебности потребна је разлика у обе улоге.

Тако све зависи од тога да се пронађе права врста разлика за ову двоструку улогу. Разлике са онтолошком претензијом,

које нису само историјске већ од природе унапред дате за то не долазе у обзир. Њихова нерасположивост је чак демократски скандал. Њих треба преобразити у разлике у тумачењу и разлике у превредновању, затечене треба превести у начињене и изводљиве. И у тој форми, као разлике изводљивости, оне могу задовољити оба мотива.

Разлике које стоје у супротности утопијском импулсу у мотиву једнакости могу се сузбијати тако што се реинтерпретативно остаје у сфери културе, а да се не морају ризиковати трошкови у жртвама физичке револуције. Разлике које су потребне за особеност и самоостварење, од нормалности каталога за поручивање све до провокације ексцентричности, могу се испробавати, а да при томе индивидуалне границе релевантности не морају бити прекорачене. То се догађа у простору у коме се мути грађанска разлика приватности и јавности, „high and low culture“, високе и поп културе, дакле нормативни захтеви су ствар укуса и уз то спадају под заповест пермисивности. Она култура која је специфични заштитни знак масовне демократије је кроз наскроз институционализација амбивалентности; она уједињење инкомпатибилних мотива, конформизма и индивидуализма, чини удобним и погодним за живот. Култура поверена масовним медијима има главну улогу при пристајању на захтеве масовне демократије. Она управља потребом за стабилношћу тако што као позадинска бука одржава будном неодустајање од жеља које се не могу испунити, док у модама духа времена рециклира старе *topoi* из мита и идеологије. Са убедљивим успехом, јер ниједна форма владавине није, као масовна демократија, могла примити у себе толико социјалне енергије усмерене према промени и преобразити је у фиктивне, театралне резултате који се завршавају у индиферентности.

За крај још кратко други поглед на проблем стабилности. Место које је у класичној демократији заузимао народ као суверен или као „*pouvoir constituant*“, припада у масовној демократији масама. Стварно или само аналогно, то је питање. Маса, виђене чисто појмовно, се састоје из квантно једнаких елемената. Ако се ово гледиште пренесе на социјалну реалност, из елемената масе настају индивидуе које као појединачне образују социјалну целину. И они колективи које карактерише квалитативни вишак преко збира

њихових елемената, могу према овом гледишту бити опажени само као агломерати; холистичке друштвене структуре губе свој функционални и морални легитимитет. То значи да масовно демократски народ постоји само као становништво и „volonté générale“ само у својој несвојственој форми као збир појединачних воља. Питање је, дакле, да ли се масовна демократија уопште на легитиман начин може представити као јединство воље и јединство деловања. Видели смо да Кондилис ово питање оставља отвореним. Да ли се може остати на томе и да ли се Кондилис стварно на томе задржао, или то важи само за један одређени апсект његовог приступа, треба још, као последње, пропитати.

До сада смо проблем стабилности истражили из унутрашње перспективе масовне демократије; при томе је меродавно било прилагођавање индивидуалних мотива и функционалних захтева. Али је изостало питање услова под којима многи мисле или треба да мисле да су једно и тиме образују виталност демократије. То има свој разлог. Све док је дато богатство у роби као услов стабилности, за масовну демократију може агрегатно стање јединства воље остати у позадини. Уколико се концепт масовне демократије пројектује на засићене интерне односе западне заједнице држава, питање стабилности је само питање унутрашње репродукције система и довољно је једно имагинарно, морализујуће одређење непријатеља како би се зачепиле рупе у менталној и идеолошкој хомогености.³ Предстоји ли, међутим, борба за оскудна добра и уколико се ради о експанзивном пробоју или обезбеђивању опстанка сопственог, предност има јединство воље према споља, јединство у смислу заједнице; републиканска одлучност и државни суверенитет се онда морају повезати са масовном демократијом.

Да ли ће и у којој мери ово успети, одлучује о тренутној судбини масовне демократије. У случају глобализације

3 За ово је на пример Карл Манхајм у британском егзилу урадио пионирски посао. Он је у Дијагнози нашег времена (1943) у недостатку јединства које је наслеђено од либерализма видео главни проблем модерног друштва и том недостатку супротставио демократију. Она може отклонити дефицит јединства ако јој успе да достигне интегрисаност као у ратним условима. У складу са тим он је био, као и Американац Вилијам Џејмс (William James) пре њега, у потрази за моралном заменом за рат која може да превлада либералну анархију вредности. Уједињене везивне снаге једне централне вредности, „социјалне правде“, и једне интегришућа фигура непријатеља „светски фашизам“ треба да преузму ову улогу и за време после Другог светског рата, програм коме је „political correctness“ већ раније тачно погодила суштину.

важи као увек и од вајкада. Извесно, масовна демократија има по себи универзалну перспективу, али *in concreto* она у конкурентској борби око глобалних шанси за богатство може постојати само у форми федералног или национално-државног јединства. И та упућеност на социјално и политичко јединство као форму борбе јој предстоји на неодређено време. Јер богатство и оскудица су неукидиво релативни и стога се могу имати само у непрестаном процесу већег или мањег. Предвидљиво је да ће у том процесу при борби за добра која су важна за преживљавање стајати људска права против људских права, што Кондилису задаје страх, да ће у парадоксалној последици хуманитарне етике доћи до одређења непријатеља без заштите цивилизационе идеологије.

Peter Furth

ÜBER MASSENDEMOKRATIE IHRE LAGE BEI PANAJOTIS KONDYLIS

Zusammenfassung

Kondylis argumentiert als neutraler Analytiker der sozialen und politischen Lagen, die er als Ideenhistoriker in umfassenden Werken darstellte. Aus seiner Kenntnis wird der Umbruch von der Moderne zur Postmoderne auch durch einen Wechsel der Denkfiguren deutlich. Das „synthetisch-harmonische“ Denken der Moderne wird abgelöst von der „analytisch-kombinatorischen“ Denkfigur der Postmoderne – wie die bürgerliche Gesellschaft von der Gesellschaftsform der „Massendemokratie“ abgelöst wird. Der Begriff Massendemokratie stellt die Verbindung zu der in dieser Gesellschaft vorherrschenden Massenproduktion von Gütern und nachfolgendem Massenkonsum her. Die daraus resultierende Überflussgesellschaft unterscheidet sich grundlegend von allen vorangehenden der Menschheitsgeschichte, die Gesellschaften des Mangels waren und damit den Menschen Askese, Disziplin, Sublimation abverlangten. Dies sind Haltungen, die einem hedonistischen Massenkonsum im Wege stehen. Massenproduktion führt aufgrund der Arbeitsteilung zu einer Atomisierung der Gesellschaft; jeder ist auf sich selbst konzentriert, wodurch der gesellschaftliche Zusammenhalt leidet und verloren

geht. Arbeitsteilung und Massenkonsum zielen auf Gleichheit der Konsumenten, daher haben Gleichheitsvorstellungen Vorrang, die materiell ausgelegt werden. Gleichheit wird zu einem dynamischen Prinzip, denn weil sich jeder einzelne in der Massengesellschaft vom anderen unterscheiden möchte, drücken die Individuen Verschiedenheit massenhaft uniform in rasch wechselnden Moden und anhaltendem oder sogar zunehmendem Konsum aus. Gleichheit verlangt die Einebnung von vertikalen Unterschieden, deshalb werden Autoritäten abgeschafft, bürgerliche Normen und Unterscheidungen werden obsolet. - Aufgrund der Attraktivität des Wohlstands breiter Massen kommt es weltweit zu einem Wettstreit um die knapper werdenden Rohstoffe der Erde – und den durch steigenden Energieverbrauch ausgelösten Klimawandel, (womit man die Diagnose von Kondylis ergänzen muss.) Gesellschaften mit einem intakten gesellschaftlichen Zusammenhalt sind bei den notwendigen Veränderungen zur Bewahrung unser aller Lebensgrundlagen denen gegenüber im Vorteil, die über diesen Zusammenhalt nicht mehr verfügen.

Превео с немачког
Душан Достанић

Панајотис Кондилис

„НАЦИЈА“ У ПЛАНЕТАРНОМ ДОБУ*

Да се о нацији говори пристрасно и идеолошки је правило, и свакако ће остати правило. Не шкоди, међутим, ако се то правило понекад прекрши, чак и ако постоји опасност да се западне између две ватре.

На једној страни бојног поља стоји националистичка „десница“, која у нацији види природни животни оквир човека, а да, наравно, не објашњава како су колективни живот и преживљавање стотинама и хиљадама година били могући без нација у новијем смислу. Поврх тога, „десница“ често брка право на живот нације са суверенитетом државе, не желећи да судбину нације препусти можда мултинационалној држави, иако повесни примери сведоче да се нације под таквим условима могу одржати, и чак цветати. Међутим, толико поверење „десничари“ очигледно не указују неуништивости нације. Њихов појам нације је утолико апстрактнији, толико више један естетски или културнокритички конструкт, што националне културе више бледе. Није без извесне пикантерије да се неки „десни“ националиста, који још увек хоће да се назива „конзервативним“, против „Мастрихта“ делимично користи истим аргументима као класични конзервативци са своје стране против немачког оснивања царства; управо ти конзервативци су уосталом давали предност мултинационалној држави, која се династичком лојалношћу држи на окупу, над националном државом.

На другој страни стоји космополитска и пацифистичка „левица“, која из нестанка нација очекује стабилан мир. Погрешан закључак лежи надлану: ратови су исто тако постојали и у преднационалној прошлости, и никаква статистика не поткрепљује тезу да су се помоћу национализма умножили. Још недавно је човечанство стајало на ивици атомског пустошења не због неспутаних национализма, него због конкуренције два

* Чланак је изворно објављен под називом „Die Nation im planetarischen Zeitalter“ у *Frankfurter Allgemeine Zeitung*, 24. 10. 1994. Исти чланак пренесен је у књизи *Das Politische im 20. Jahrhundert: Von den Utopien zur Globalisierung*, Manutius Verlag, Heidelberg, 2001. S. 103–109. (прим. прев.)

табора која су се оба позивали на универзалистичке идеологије. Оптичка је варка у једном датом тренутку управо активни извор нереди држати за једини и за последњи.

Иако „левица“, дакле, очигледно жели да неутралише или радије избрише виталне национализме, она се истовремено труди да докаже да чисте нације не постоје, дакле зној и крв се заправо проливају низашта и лудило је савршено. Чињенице које се при томе региструју морају се, несумњиво, узети озбиљно. Стварно се испоставило као узалудно да се дефинишу чисте расе или да се састави једна чврста листа објективних и општеважећих особина на основу које би се могла дефинисати једна нација. Оно што је као таква особина свагда навођено (порекло, језик, религија и тако даље) или није било увек присутно или није чинило нужан или довољан услов заснивања нације.

Све то се може признати без даљњег – то је, међутим, политички потпуно ирелевантно. Политички узбудљиво питање гласи, да ли су конкретни колективи спремни да се у случају нужности, уз употребу за то погодних митологема, дефинишу као нација и у име те нације да делују, дакле да живе и да умиру. Ако они то чине и чак се не дају обесхрабрити ни питањима о истини, тада морају имати – добре или лоше – разлоге и питање је да ли ће и у будућности тај конструкт држати за бољи пут за очување њихових интереса. Уколико би то био случај, тада би историјски докази и противдокази били узалудни.

Ни раније нација није ступила на политичку бину стога што се заиста овајчас образовала, него зато што се једна елита позивала на њу и у том смислу умела да мобилише масе. Тако француска нација није била 1788. непостојећа и 1789. изненада ту; такође није било тако да је тек морала да конструише државу. Држава је одавно била присутна и позивање на нацију служило је двома циљевима: да се унутрашњи простор државе елиминацијом феудалних партикуларизама хомогенизује и династички принцип замени принципом народног суверенитета. Тешко је видети како би се овде национализму могла оспорити политичка сврсисходност.

Међутим, месовнодемократско и планетарно доба је другачије од либералног и европског. Данас су унутрашњи простори држава хомогенизовани, чак и цезари и узурпатори стално говоре о народном суверенитету. Ако, дакле, нација треба да преживи, онда позивање на њу мора одговарати новим

односима и служити са тим повезаним новим циљевима. Од дефиниције односа и циљева зависи одговор на питање да ли и у којој форми ће се политичка јединства, која су нам позната као нације, одржати. Срж данашњег положаја света је ширење масовне демократије која производи и троши, стални раст очекивања у свету и стога такође заостравање конкуренције која под притиском еколошких и демографских фактора може постати забрињавајућа.

Да ли ће се нација и национална држава показати као најбоља организациона форма за учешће у борби за расподелу, као планетарно за конкуренцију најспособније политичко и економско јединство? Ако се питање тако формулише постаје евидентно да одговор може бити диктиран од стране конкретног случаја, а не принципијелном симпатијом за или паушалном анатемом против нације. Другим речима: није питање може ли или треба ли преживети нација *in abstracto*, него да ли ова или она постојећа нација испуњава услове политичког јединства способног за преживљавање у планетарном добу или не.

Тако посматрано, морамо од нације до нације, од континента до континента, од региона до региона поставити различита мерила. Кина, на пример, не стоји под политичком принудом да се одлучи између националне и планетарне способности преживљавања, наравно под претпоставком да остане јединствена држава којом се управља централистички (ток повести 21. столећа ће, како мислим, већим делом зависити од тога да ли ће Кина остати таква држава или неће).

На другом крају спектра налазе се националне државе које су у политичком и економском погледу фактички зависне. Да ли ће се оне помирити са тим како подвргавањем под већу силу барем не би сасвим изгубиле копчу са планетарним догађањем, или да ли ће се бунити против тога зато што у универзализму великих сила виде средство експанзионизма и уцене, не може се увек одлучити циљнорационалном рачуницом. Такође остаје отворено дали је устанак више погодан за очување традиционалних идентитета и начина живота од потчињавања. Јер устанак може, ако жели да буде успешан, захтевати брзу модернизацију, док добровољно потчињавање може бити праћено бригом за традиционалистичке фасаде као занат и као физичка компензација. У сваком случају, судбина малих националних држава одлучујуће зависи од важности

њиховог геополитичког положаја. Геополитички безначајне пре могу бити остављене на миру или у немиру.

С обзиром на Европу национално питање изгледа компликовано зато што су водеће западноевропске и централноевропске нације према планетарним мерилима средње силе, дакле такве које не могу ни стајати по страни, нити се сасвим саме – или чак саме против свих других – потврдити. Нови положај бива јаснији тим силама тек постепено зато што старе навике мишљења спутавају јасну свест у погледу поменутих мерила и такође зато што се још увек живи од џиновског искорака империјалистичке епохе. Током те епохе међусобни антагонизам великих европских нација није спречио велику глобалну превагу Европе – сасвим супротно: антагонизам је био подстрек ка експанзионизму како би се са експанзијом конкурената држао корак.

Тај положај, који је трајао читава четири столећа, сада се двоструко променио: смањила се како специфична (економска, демографска, геополитичка) тежина Европе, тако и светско-повесни значај унутаревропских антагонизама. Глобус се више не групише око осе тих антагонизама, него се европске нације морају груписати с обзиром на глобалне антагонизме. Парадоксално али истинито: већи унутаревропски ратови су били могући јер је Европа господарила светом: они то више нису јер је Европа престала да буде мотор светске повести. Овај *factum brutum*, а не „ум“ или „горка повесна искуства“, како то желе недељни проповедници, поставља питање национализма у западној и средњој Европи на једну нову основу. Колико је то сигурно, толико остаје несигурно помоћу којих наднационалних организационих форми се изазов може савладати. Равнотежа, кондоминијум и хегемонија су једнако замисливи као и различите мешовите форме националне и мултинационалне државности (јер, као што је речено у уводу: преживљавање нације није ни у ком случају идентично са одржавањем класичне националне државе, баш као што ни нестанак нације не мора безусловно довести до краја државности). Међутим, такође је замисливо да притисак споља или унутрашња хегемонија активира центрифугалне снаге. То би могло краткорочно обрадовати неке националисте, али би тиме добар део европске виталности био потрошен.

Из перспективе економског либерализма (са којим се космополитска „левица“, упркос свом чврстом држању за

отрцане културнокритичке флоскуле практично идентификује) може изгледати као да ће се питање нације и национализма помоћу привредне интеграције и међународне поделе рада решити само од себе. Као што је подела рада у високотехнолошкој масовној демократији изазвала атомизацију која је растворила социјалне класе либералног доба, тако, дакле, исти процес треба својим померањем на планетарни ниво да раздоби нације у индивидуе и националне осећаје заједничке припадности распрши у ваздух.

Овде не желимо да подсећамо на чврсте аргументе који су изношени у социолошким дискусијама прошлог столећа против оних који су желели да „колективну акцију“ објасне уз помоћ економске рачунице користи. Надовежимо се радије на питање расподеле. Чак ако останемо при овом економском критеријуму, не може се одбацити могућност да овај или онај колектив схвата нацију и одговарајућу организациону форму као најбоље средство како би истакао своје интересе, при чему би се свакако економска интересна политика могла делотворно повезати са националистичким идеологијама. Изгледа ли, са друге стране, нација превазиђено, тада се колектив мора проширити и одлучити се за неку другу форму политичког јединства. Али колективи ће, ипак, увек остати у игри, осим ако свака политичка организација не би постала сасвим излишна. Либерали који мисле економистички и који са тим рачунају требало би да пажљивије читају Адама Смита.

Да ли и како нација, као политичко или такође и културно јединство, остаје очувана не зависи од некакве непроменљиве супстанце која јој је наводно својствена, већ од дугорочних захтева планетарног положаја, тачније: од врсте и начина како актери схватају те захтеве и припремају се за њих. При томе су замисливе бројне комбинације и варијације и у предности се налазе нације које из разлога свог потенцијала и у планетарном добу могу образовати политичка јединства способна за конкуренцију. За западну и средњу Европу је национално питање, због особености националног састава, посебно деликатно. А за Немачку – као највећу земљу у том простору, али истовремено и као планетарну средњу силу – можда још деликатније.

Превео с немачког
Душан Достанић

Панајотис Кондилис

УНИВЕРЗАЛИЗАЦИЈА ТЕХНИКЕ И ЗАПАДНА КУЛТУРА*

Технизација привреде и света живота, која се од пре око једног века све бржим темпом одвија на планетарном нивоу, се често тумачила и тумачи као пропратна појава или макар као предзнак универзалног продора западне културе, обликоване ренесансом и просветитељством. Ово тумачење почива на два повезаним претпоставкама које се већином нерелективно узимају за основу. Са једне стране постулира се не само временски, него садржински и квалитативни континуитет западне културе. Она је наводно у главним цртама очувала јединство њених конститутивних компонената, и оне са своје стране наводно припадају заједно зато што извиру из једног и истог рационалног духа. Тај дух, додуше, испољава се час технички и економски, час политички и етички, али напослетку жели и постиже увек исто, како, рецимо, треба да докаже паралелни развој технике односно слободне привреде и политичке слободе односно правнодржавне хуманости.

Из те појмовне и повесне повезаности материјалне цивилизације и етичко-политичке културе следи друга претпоставка, наиме да већ продор техничке цивилизације који захтева једну одређену поделу рада односно социјалну покретљивост и стога разграђује ауторитарне патријархализме, мора са собом носити и одговарајућу етичко-политичку културу.

Ова корелација је тачна у општем социолошком смислу, да се заиста између техничког развоја, облика привредног и социјалне организационе форме може посматрати узајамно дејство, које, додуше, може изгледати врло различито и

* Чланак је изворно објављен под називом „Was heißt westlich?“ у *Frankfurter Allgemeine Zeitung*, 19. 11. 1994. Исти чланак пренесен је у књизи *Das Politische im 20. Jahrhundert: Von den Utopien zur Globalisierung*, Manutius Verlag, Heidelberg, 2001, S. 193–201. (прим. прев.)

нарочито не говори ништа апсолутно обавезујуће о политичком устројству. Овде се, међутим, не ради о томе да ли је социолошка корелација генерално тачна, него да ли су корелирајуће величине у погледу њиховог садржаја, њихове специфичне тежине и њиховог начина комбиновања током последњих столећа западне повести више или мање остале стабилне. Према моме мишљењу то није случај.

Од последњих деценија деветнаестог столећа догодио се радикални прелом који је променио форму, садржај и композицију западне, до тада грађански обликоване културе – и тек је тај прелом омогућио универзализацију неких аспеката те културе који су сада свакако били истргнути из своје изворне повезаности, развили сопствену динамику и многоструко се окренули против других аспеката са којима су раније стајали у идејном односу хармоније. Тако је универзализација западног – или правилније: онога са запада (*von Westlichem*) – била пропраћена разградњом онога што је од ренесансе до рецимо Првог светског рата било западно-европско.

ПОЛИТЕИЗАМ ПОТРОШЊЕ

Компликовани процес универзализације онога са запада уз паралелно распадање западне, грађански обликоване културне синтезе може се добро пратити на кључном питању технике. Унутар оне синтезе техника се појављивала као дело и тековина прометејске димензије једног *homo universalis*-а који је своју мултидимензионалну јединственост могао очувати само тако што је умео да своју техничку активност повеже са тежњама друге врсте и да своје читаво деловање опет подреди вишим циљевима.

Свакако, не може бити говора о томе да је *homo universalis* икада постао социјално помена вредна стварност или да одређујући синтетичко-хармонизујући приступ грађанске фигуре мишљења демонстрира по себи фактичку супериорност грађанске културе над другима. Али такви идеали и идеологеме симболички заступају чињеницу да је – докле год је према данашњим мерилима техника нововековља била елементарна и пре свега докле год још није обухватила живот широких маса – технички искористиво механицистичко схватање природе остало испреплетано са једном митском

представом природе. Потоње је деловало као етичка и естетска норма која је директно или индиректно подупирала хијерархизацију олигархијског грађанског либерализма, иако је такође могла бити интерпретирана и против њега.

Имајући у виду ту констелацију која је у осамнаестом и деветнаестом столећу, уз све важне супротстављене тенденције била социјално меродавна, смена олигархијског либерализма модерном масовном демократијом изазвала је пад митске представе природе. И то у мери у којој се техника одвојила од прометејских напора *homo universalis*-а како би се ставила у прозаичну службу задовољавања масовних потреба, дакле повезала се процесом масовне производње и масовне потрошње. Аутономизација технике од старе идеолошке повезаности и њено преплитање са виталним функцијама масовне демократије имало је за последицу знатно померање културних тежишта, које се између осталог објавило у двостраној кризи појма рационалности. Супротност између техничке и етичко-нормативне рационалности, која је појмовно одавно била позната, али није посебно узнемиравала ни осамнаесто ни деветнаесто столеће, постала је током двадесетог столећа прека тема.

Са друге стране, показало се да су оба процеса масовне производње и масовне потрошње, додуше, у истој мери неопходни за опстанак масовнодемократске друштвене формације, али се везују са ставовима и начинима понашања који ни етички ни психолошки не иду безусловно заједно – и то иако морају да напоре постоје и делују у истом друштву и чешће у истој особи. Масовна производња захтева деловање чисто техничке рационалности, која се са своје стране не исцрпљује у ужем процесу производње, него се протеже на привредну рачуницу уопште: она налаже акумулацију и одрицање од непосредног уживања. Насупрот томе, масовна потрошња на западу је потпомагала једну хедонистичку етику која је у врло различитим варијацијама – од вулгарно материјалистичких до високо спиритуалистичких – одбацила више или мање аскетску, дакле на одрицање оријентисану, хришћанску или грађанску етику и истовремено уздигла светоназорни и етички политеизам ка готово нормалној, у сваком случају одлучујућој форми мишљења и живота. Сада коегзистирају и конкуришу или се међусобно стапају свакојаки „рационализми“ и „ирационализми“. Само техни-

чка рационалност не сме дозволити себи никакву забаву; напротив, она се мора изоловати од лудачких слобода сфере потрошње, иако јој је она потребна као простор развоја. Ова спознаја је значајна како би се могло поштено односити према културном аспект у универзализације западне технике. Уколико је аутономизација техничке рационалности пропраћена програмским, не тек економским, разбијањем јединства и обавезности сфере културе, која се сада као масовна култура претвара у сферу потрошње, тада се од постигнућа техничке рационалности не могу више очекивати никакви једнообразни и једнозначни културни садржаји. За планетарним проширењем западне технике не мора, дакле, следити проширење онога што је некада било културно повезано са техничко-индустријским духом. Културни развитак може чак поћи обрнутим правцем као што сведоче растућа мноштва езотерије, медитације, магије или на духовно захтевнијим нивоима уметничког примитивизма, које запад деценијама увози у мери у којој извози технику.

Уопштеније формулисано: док се техника као тип рационалности и као тип праксе у планетарним размерама показује јединственом, културни садржај радњи које конституишу ширу сферу потрошње варира веома снажно. Или другачије казано: што више варирају културни садржаји на које се односи материјална и духовна потрошња, то безбојнија и необавезнија постаје техника у културном погледу. Стога је преурањено очекивање да ће својим планетарним пробојем техничка реалност успоставити према својим специфичним потребама и заповестима оријентисану светску културу. Јаз између производње којом се влада технички-рационално и хедонистички (дакле, преко циља „самоостварења“) обликоване потрошње могао би се чак и продубити напредовањима технике. Јер, нарасла продуктивност ће све више људи отпустити из директног бављења производњом у могућност једног антитеницистичког начина мишљења и живота. Тиме би пантеизам или пандемонијум потрошне културе могао постати још непрегледнији. Гледано на тај начин, садашња техничка рационалност, по себи и без помоћи других социјалних фактора, може једнако мало ујединити културну

сферу у свом знаку као што је заједничка употреба точка и плуга могла довести на исти именилац староегипатску и старокинеску културу или као што је употреба истог алфабета у једном друштву могла створити сагласност о „стварном“ смислу спорних појмова.

Искуства са ширењем западног културног добра у двадесетом столећу разјашњавају да је оно било успешније што се више „западно“ удаљавало од канона ренесансом и просветитељством обликоване културе. Овде изгледа поучно поређење релативних достигнућа оба главна представника „западног“ у модерном свету, наиме Европе и Сједињених Држава. Европа је културно владала светом у свом либералном и империјалистичком добу, када је садашња масовна култура била тек у зачетку; стога је европска култура изван Европе утицала већином само на припаднике виших слојева које је, уосталом, често мучила криза идентитета.

Другачије је са Сједињеним Државама које су, као што је још Токвил опазио, прилично рано ступиле у масовнодемократску фазу: оне су се одупрле опасностима које су због мултинационалне мешавине претиле њеном јединству, између осталог и помоћу асимилационе снаге масовне културе. Поплава глобуса америчком културом, пре свега након 1945. не може се свести тек на светско политичко присуство Сједињених Држава. Разлози за то морају се тражити и у самој каквоћи те културе која уз сву разноликост у својој сржи представља мешавину ноншалантног техницизма и за свакојаке сврхе потрошње употребљивог кича, на шта нечиста савест издаје древних традиција не баца сенку. Има, дакле, дубљег социјалноповесног и културноповесног смисла да је „позападњачење“ данашњег света, утолико колико је реално, вођено и постигнуто више као американизација, него као европеизација. Елементи европског нововековља су, наравно, такође путовали светом и чак ту и тамо пуштали корење. Међутим, ово није одлучујуће у садашњем контексту, него шири оквир културног пантеизма у коме се ови елементи уклапају поред делом сасвим хетерогених. Они су, другим речима, присвојени не као узорак једне више и сепаратне културе (управо то је, међутим, било саморазумевање европске културе до рецимо 1900), него као равноправни и по потреби заменљиви делови флукутирајуће целине.

ПОГОДНО ЗА БЕСКРАЈНО КОМБИНОВАЊЕ И БЕЗБОЈНО

Све у свему запад је, дакле, преко своје технике извозио нешто што је, додуше, културно релевантно, али истовремено из разлога његове могућности комбиновања са врло различитим културним садржајима културно безбојно. Није извожен кохерентни и самостални културни ансамбл чији би планетарни пробој дугорочно осигурао супериорност запада, него инструмент који се може изоловати и слободно употребљавати, и који се убрзо може чак окренути против запада (исто уосталом као и „слободна трговина“ или „људска права“, уколико они имплицирају неограничну слободу кретања). У почетку се извозник, наравно, налази у предности. Опијен краткорочним добицима лако губи из вида унутрашњу логику развоја. Ипак, убрзо мора запазити да имитације могу имати убедљивији успех од његових сопствених оригиналних творевина. Чак и под претпоставком да би се конфликтни заостаци и неравнотеже за све стране могли избећи и на светском нивоу издејствовати равномеран развој технике и хомогено светско друштво, тада би то културно на дужи рок произвело проширење и учвршћивање синкретизма и пантеизма, а не преовладавање његове западне компоненте, како год она након неколико деценија могла изгледати.

Ипак, реализацији ове могућности, са којом данас рачунају оптимистичне космополите, стоје на путу велике препреке. Неизбежно питање расподеле приморава сваког актера на међународној бини на то се опомиње на сопствено самоодржање – а самоодржање укључује са собом културни идентитет као симболичко везивно ткиво. Такође, узимајући у обзир знатне идеолошке просторе слободе, који припадају сваком више или мање атомизованом потрошачким друштву, може се основано замислити да би се културна осмоза на планетарном нивоу држала у одређеним еластичним границама. То би одговарало образовању већег броја основних типова масовне демократије. Ова диференцијација не би се евентуално зауставила ни пред јунктивом слободне привреде и парламентаризма западног типа. Требало би напоменути да се питање расподеле поставља и у случају општег раста и благостања, и то онда када апсолутни добици у очима заинтересованих износе мање него релативни добици,

што значи они које неко постиже у поређењу са другима. Међутим, када би се питање прерасподеле поставило под условима актуелне оскудице услед драматичних економских и демографских развоја, тада би осетно смањење масовне потрошње водило одговарајућем сужавању културног пантеизма. Културно раздвајање између различитих типова масовне демократије би се, дакле, заострило. Тада се, наравно, не би срушила тек политичка легитимација, која напоследку почива на растућем благостању у стварности или у перспективи. То би изискивало и светоназорну преоријентацију, јер не би заказало ништа мање него понос и мотор друштва које масовно производи и масовно троши: техника. Већ данас техника делом живи од тога да она сузбија сопствене нуспојаве. Њена напредовања постају тиме све фиктивнија. И велике апорије западног нацрта света у доба масовне демократије и културне безбојности технике све више долазе у први план.

Превео с немачког
Душан Достанић

Панајотис Кондилис

СВЕТСКЕ СИЛЕ И СВЕТСКА ДРЖАВА*

Идеја о светској држави се од стране њених заговорника изједначава са идејом о вечном миру и у том смислу препоручује. Превладавање политичке распарчаности човечанства треба да заустави трвења која одатле настају и да општељудске интересе учини основом једне светске и према дефиницији необориве политичке организације.

Утолико се идеја о светској држави може назвати политички артикулисаним пацифизмом, дакле оним који злу рата не супротставља једноставно индивидуални етички акт одбијања ратне службе, него један позиван институционални пројекат. Ко, са друге стране, као антрополошки песимиста, као националиста или из каквог год разлога не дели пацифистички идеал, нагиње по правилу ка томе да пориче могућност светске државе, да њену реализацију изједначи са – незамисливим или непожељним – одумирањем политике, или да за претпоставку те реализације сматра – невероватну – појаву заједничког непријатеља читавог човечанства.

Оба ова схватања владају у различитим варијантама политичким дискурсом и маркирају фронтове. Ипак, ниједно од њих није неоспорно. Јер светска држава није никаква логичка или повесна немогућност, никаква маштарија о којој би требало да се заносе само неполитички сањари. Истовремено, међутим, могућност њене реализације не нуди гаранцију за наступање вечног мира и универзалне слободе, а ни за елиминацију политике онако како је познајемо. Много тога што мисао, или жеља као отац мисли, антиципира, у повести се или уопште не остварује или се остварује само тако да са тим повезана очекивања изостају и раније стање у носталгичној ретроспективи изгледа подношљивије.

* Чланак је изворно објављен под називом „Ausschau nach einer planetarischen Politik“ у *Frankfurter Allgemeine Zeitung*, 21. 10. 1995. Исти чланак пренесен је у књизи *Das Politische im 20. Jahrhundert: Von den Utopien zur Globalisierung*, Manutius Verlag, Heidelberg, 2001. S. 149–159. (прим. прев.)

НАСТАНАК ЈЕДНЕ ХЕГЕМОНИЈАЛНЕ СИЛЕ

Карактер неке будуће светске државе би зависио од околности њене изградње. Овде су замисливе три могућности: слободан консензус, консензус у нужди и хегемонија једне нације или савеза нација. Све три имплицирају политичке акте воље, у случају консензуса са стране свих укључених, у случају хегемоније са стране будућег хегемона. У перспективи економског универзализма додуше изгледа као да се свет не мора ујединити путем политичких аката воље, него, напротив, преко њихове све веће неважности, дакле услед постепеног губљења политичког у функционалности економског.

Светскопривредна интеграција и глобална информатика би при томе учиниле излишним оне границе од чијег је проширивања или одбране политика до сада живела. Овде се очигледно не ради примарно о изградњи светске државе, него више о стварању једног отвореног светског друштва, које би се можда могло служити политичком организацијом у светскодржавној форми, али би ову деградирала на улогу пуког инструмента. Оно што грађанско друштво у националном оквиру никада није успело, наиме да се сасвим и потпуно избори против државе, делује сада спроводиво на светској скали.

За то понуђена силогистика постулира једну строгу детерминисаност политичког од стране економског, која подсећа на најгрубље верзије историјског материјализма. Ономе ко је упућен у духовну повест могло би бити познато порекло централних компонената марксизма из мисаоног света економског либерализма; стога не чуди ако након политичког слома марксизма економистичко тумачење понашања и повести наставља да живи под либералним предзнаком. Амерички нобеловац Гари Бекер (Gary Becker) је, на пример, предложио економске интерпретације социјалних феномена – од брака до религије – које по својој вулгарности надмашују све што је вулгарни марксизам, са своје стране, измислио.

Методским слабостима либерално-економистичког схватања светског друштва и светске државе додаје се још једна и врло реална. Уједињавање света посматра се са становишта производње, трговине и тока информација, али неуралгично питање расподеле остаје изостављено и није показано како

из пуке чињенице уједињења у реченим областима треба да настане модус расподеле којим би заинтересовани били задовољни не тек апсолутно – у поређењу са сопственим ранијим стањем –, него такође и релативно – у поређењу са садашњим стањем других.

Када би уједињење аутоматски са собом доносило опште прихватљиву расподелу, тада би се ово испољило већ унутар националног тржишта. Са друге стране, савршено је јасно да су релативни добици при расподели, које унутар дате констелације условљава позиција актера, политички експлозивнији од апсолутних. То је одлучујуће. Јер уједињење света мора заострити питање расподеле у истој мери као што се сада сви боре за исту награду.

О многообличном питању расподеле продира, дакле, политички фактор дубоко у економски. Та чињеница чини политички акт воље неопходним за изградњу светске државе чак и унутар неког привредно уједињеног светског друштва. Истовремено се, међутим, може претпоставити да тај акт воље једва да може бити слободан консензус свих страна. Јер један такав консензус претпоставља опште задовољавајуће решење питања расподеле. А то је поново могуће само ако снажнији одустану од релативних предности према слабијима.

Настаје, дакле, један непревладив парадокс: изградњом светске државе управо би оне силе претрпеле губитке, које су тренутно најснажније и стога би једном таквом пројекту морале обезбедити погонску снагу, ако би он уопште требало да има изгледа за остварење. Тај парадокс може узети привредне, али такође и политичко-војне форме – већ према томе која добра су свагда оскудна и који путеви за њихово добијање делују најсврсисходније. Али, парадокс у сваком случају постоји и може се сажети: светској држави стоје на путу светске силе.

У једној пукој нумеричкој перспективи могао би се стећи утисак као да би нас смена мноштва политичких колектива мањим бројем довела ближе стању јединства. Међутим, положај се може и другачије просуђивати. Конфликти између малог броја светских сила морају, додуше, бројчано остати ограничени, ипак истовремено расту у обиму зато што се потенцијално простиру преко читаве планете и, осим тога, једва да се могу краткорочно одлучити. Последњи кораци који треба да воде ка јединству су, дакле, далеко тежи од

претходних који су се привремено зауставили код олигархије светских сила. У оквиру те олигархије свака светска сила поседује више од онога што би поседовала у светској држави која почива на праведној расподели. Шта би могло да, на пример, Сједињене Државе намами ка томе да своју водећу улогу у данашњем свету замене за приступање некој светској држави у којој би се представљање грађана управљало према принципу броја? О *one world* се радо говори из супериорне позиције моћи и када се зна да отварање граница изазива пораст сопствених могућности утицаја.

Тренутак истине наступа већ када се открије да то исто отварање муњевито увећава релативне предности других сила, док смањује сопствени удео у привредним и политичким добрима, и било да је то само да би се прилагодило принципу једнакости. Сједињене Државе и запад уопште имају ово искуство још пред собом. Стога ни њихови принципи још увек нису прошли ватрено крштење. У сваком случају, може се поуздано замислити да они остварење *one world* у режији и према замислима Кине не би прихватили без даљњег. Слободном пристанку светских сила на светску државу стоји, дакле, много тога на путу. Једнако тешко биће добити неизнуђени пристанак мањих нација, уколико би се оне плашиле фактичке доминације великих у светској држави. Претпоставимо, међутим, сада да консензус није слободан, него да је успостављен у нужди, на пример под условима еколошке или демографске катастрофе планетарних размера са дугорочним дејством. Нужде и кризе могу покренути како центрипеталне тако и центрифугалне снаге. Није, дакле, унапред сигурно да ће у том положају жеља за политичком координацијом надвладати стару максимум деловања „спасавај се ко може“.

За координацију би, у сваком случају, била неопходна једна за све стране обавезна дефиниција положаја и ономе ко би ту дефиницију формулисао морала би бити додељена пуномоћ да донесе неопходне мере. Када би та нужда била довољно тешка да изнуди оснивање светске државе, тада би она могла бити савладана само помоћу једне врло грубе светске државе. Независно од објашњења и намера, логика ситуације би водила ка образовању хегемонијалне силе која би деловала према принципу „једнакост у немаштини“ или према националним симпатијама.

У том случају би настала хегемонија путем узурпације широких пуномоћи у нужди, која би као таква морала погодovati концентрацији политичке моћи која се не може контролисати на светском нивоу. Хегемонија, међутим, није замислива само као злоупотреба консензуса, него и без консензуса: као резултат планетарно приметне преваге једне светске силе над осталима и/или путем успешног вођења рата против ових.

Хегемонија која циља на изградњу светске државе и, дакле, на укидање суверенитета свих осталих политичких субјеката је принципијелно нешто другачије од хегемоније која се фактички врши у једном свету барем формално суверених политичких јединстава. Потоњој није безусловно потребно вођење рата против подређених светских сила, док се ова без вођења рата само тада може ојачати ако су њени противници тако ослабљени да безусловној капитулацији дају предности над отпором.

Сан о светској држави може се стога под одређеним условима реализовати само путем крвавих конфликта беспримерног интензитета и проширења. Између етичко-хуманистичких премиса захтева за светском државом и реалполитичког спровођења тих захтева не постоји повезаност. Ко једну такву везу успоставља, тај из жељеног стања светског мира, до кога светска држава треба да доведе, погрешно изводи мировни карактер средстава путем којих би се оно морало изградити. И чак ако би светска држава могла трајно учврстити светски мир, то не би безусловно био мир у слободном самоодређењу свих група и индивидуа.

Етичко-хуманистички плеодаје за светску државу стоји у знаку једне противречности. Са једне стране пропагира се светска држава као сада потребно превладавање националне државе и национализма, који се проглашава извором свих зала – као да су та зла у преднационалном свету била непозната. Са друге стране, та иста национална држава служи као узор за светску државу тиме што она треба да располаже над монополом легитимне силе и уз то да помоћу јединственог и универзалног законодавства осигура правну једнакост свих људи. Модерна европска национална држава је као прва и једина држава у повести програмски тежила и такође широко остварила монопол силе и правну једнакост.

Али не може се дати никаква повесна гаранција за то да ће се светска држава прилагодити политичко-правном моделу европске националне државе, осим ако не би настала слободним консензусом према њеном узору. Али чак ни национална држава није настала на тај начин. У сваком случају, њен настанак није био праволинијски процес при коме су монополизација силе и јединствено законодавство неусиљено, али неминовно следили згушњавање привредног промета. Јер у неким случајевима били су државна област и појам државе присутни још пре појаве нације која је онда изнутра освојила државу.

Насупрот томе, у другим случајевима је национална држава произашла тек из освајања политички распарчане нације од стране једне од оних држава које су се изјашњавале за дотичну нацију. Зато што је постојало више националних држава могло се такође поћи различитим путевима ка националној држави. Светска држава, међутим, мора бити једна једина и стога се са њом не може изводити више повесних експеримената истовремено. Између настанка националних држава и настанка светске државе не мора, у сваком случају, постојати никаква паралелност.

Исто тако ни у структурном резултату не мора наступити аналогија. Ако је тачна претпоставка да се светска држава најпре може основати путем хегемоније једне светске силе над осталима, тада делује плаузибилно чак и претпоставка да би њена политичко-правна структура више подсећала на империје преднационалне прошлости него на модерну националну државу. Јер колико год хегемонијална светска сила била снажна у демографском, техничко-економском и војном погледу, она једва да би могла бити у положају да сваког појединца на глобусу директно контролише, дакле да према начину националне државе спроводи државну непосредност појединачног, и да уведе јединствено законодавство које би изравнало све раније културне и националне различитости.

Хегемонијална светска сила била би упућена како на политику *Divide et impera*, тако и на заступнике који би се морали регрутовали или код савладаних светских сила или у различитим средњим силама као локални вазали. Ови, свакако, према носиоцу хегемоније не би поседовали никакво суверено право – у томе би се заснивала државност светске државе. Али, као делегирани чувари поретка или сатрапи

они би морали располагати легалним средствима силе као и – ограниченим – правним компетенцијама, које би се у вишој инстанци могле поништити.

Тако би унутардржавна пирамида феудалних или полуфеудалних империја, које је национална држава у Европи и такође Азији великим делом нивелисала, ускрснула у новом смислу и са новим функцијама. Лабави однос између врха и базе пирамиде имао би за последицу да би ван привредно и стратешки виталних центара, који би морали бити потчињени директној контроли империјалне светске силе, могла владати анархична или аномична стања. Светски хегемон не би имао никакав изразит интерес за то да их елиминише, а његови вазали не би за то имали довољну моћ.

СВИ РАТОВИ БИЛИ БИ ГРАЂАНСКИ РАТОВИ

Светска држава, дакле, једва да би достигла институционалну целовитост националне државе. Ипак, од тога би зависила њена способност да обезбеди сигурност и мир. Такође би и садржај и примена људских права од тога зависили. Јер о људским правима се најпре говорило из позадине правне државе, а прва правна држава била је модерна западна национална држава. Али, национална држава не може свим људима обезбедити оно што ми немарно називамо „људским правима“, него само сопственим грађанима.

Утолико говор о људским правима јуристички води на странпутицу. Јер, у њима се меша правни аспект, који је везан за постојање једне одвојене правне државе, са етичко-хуманитарним аспектом, који се односи на идеалну универзалност свих људи као људи. Људска права у правном смислу могла би обезбедити светска држава, зато што би се само у њој појмови „човек“ и „грађанин“ поклапали. Објављено право би се само у светској држави тицало свих људи у њиховој пукој особини као људи, без посредовања одређеног држављанства.

На основу темељног разликовања између правног и етичко-хуманистичког аспекта људских права сада следи да би се људска права у етичко-хуманистичком смислу већ као грађанска права и без изградње светске државе могла остварити тако што би се све државе претвориле у правне

државе према западном идеалном обрасцу. Објављивање неког општег људског права преко светске државе, насупрот томе, никако не би нужно имплицирало да би било обезбеђено оно што данас на западу чини етичко-хуманистички садржај људских права. Правно би право светске државе, дакле, било људско право, етички међутим оно то не би било безусловно. Јер никако није сигурно да ће светска држава бити уређена према обрасцу националне правне државе.

Ове рефлексије не садрже никакву прогнозу о томе да ли ће светска држава постати стварност или неће. Оне износе засновану хипотезу да би она могла бити изграђена под околностима под којима са тиме вишеструко повезана надања не би била испуњена. За светску државу би важило оно што је важило за сваку досадашњу државу: она би могла понекад бити стабилна и интегрисана изнутра или ломљива и некохерентна, она би могла штитити или угњетавати. Пре свега, међутим, она не би довела до непроменљивог коначног стања.

Као и свака друга држава она би била једнако мало у положају да јамчи за вечни мир. Једна таква гаранција дала би се из њеног постојања извести само онда ако су у прошлости ратови постојали само између држава. Било је, међутим, такође и страшних грађанских ратова које чак ни државни монопол силе није могао отклонити. Једино, дакле, за чега би светска држава могла јамчити било би претварање свих ратова у грађанске ратове.

Превео са немачког
Душан Достанић

Панајотис Кондилис

„ИЗНЕНАДИМ СЕ КАДА СЕ НЕКО СЛАЖЕ СА МНОМ“

*интервју урадио Спирос Цакњас
у: периодикó „ΔΙΑΒΑΣΩ“, т. 384, Априлос 1998.*

Спирос Цакњас: Читалац ваших књига и чланака примећује у последње време један заокрет ваше мисли ка политичкој анализи. Шта мислите да је узрок таквог заокрета?

Панајотис Кондилис: Невидљива хронологија мисли се не поклапа нужно са видљивом хронолошком серијом публикација – моје прве књиге су се бавиле темама које се у складу са често текућим класификацијама карактеришу као „филозофске“ или пак „теоретске“. Међутим, у бављење овим темама ме није гурнуо искључиви интерес за „филозофију“ или одсуство интереса за политику, већ баш проблематика корено увезана са политиком, како у ширем тако и у ужем значењу њеног појма. „*Настанак дијалектике*“, књига у којој се до темеља испитују најапстрактнији филозофски концепти посткантијанског немачког идеализма, на пример, настала је услед упорног истраживања духовних корена и претпоставки марксизма, а то истраживање је у ходу прерасло у истраживање историје хегелијанизма као једне од мајки марксизма. На овом примеру постаје очигледно, мислим, како интереси за политичко бивају природно каналисани у филозофска истраживања, чак и у најтехничкијем значењу појма – разуме се, уколико потреба за продубљивањем и проширивањем истраживања постане убедљиво осетна.¹ Стога, премда спољашњи стимулуси не делују (на истраживача – прим. прев.) сами по себи тамо где нема личних предиспозиција и склоности, дужан сам да кажем да је бављење марксистичком теоријом пружало не само храну

¹ Кондилис је у младости као студент филозофије био марксиста (прим. прев.).

за задовољавање мојих идеолошко-есхатолошких потреба, већ и један свеобухватни духовни оквир, у ком су суживот и међусобно надопуњавање „филозофског“ и „политичког“ били мање-више самоочигледни.

Ипак, претпостављам да ви имплицирате нешто конкретније, тачније анализе планетарне политике које сам објавио након Хладног рата. Пре него што се осврнем на те анализе, дужан сам да пружим једну додатну уводну напомену. Оно старо „политичко“ у мојим истраживањима које сам поменуо, није nestало са научним праћењем текуће националне или међународне политике, већ се наставило кроз суштунску студију античке и модерне политичке теорије, чији су се резултати сконцентрисали у једној опширној студији о Макијавелију и потом у мојој монографији посвећеној конзервативној идеологији. Том корпусу припада и мој рад о Монтеѕкјеу који је планиран далеко пре његове публикације. Мост између мог проучавања политичке теорије и непрестаног праћења политичко-војних догађаја, саградило је моје бављење најбољим савременим истраживачима међународних односа, међу којима нарочито место заузима Рејмон Арон. Не само због његове трезвености и високог личног етоса, већ и због широког социолошко-филозофског знања. Скоро неприметно се од тада па надаље појачавала моја фамилијарност са тематиком стратегије, геополитике и војне историје. Моја књига „*Теорија рата*“ (објављена први пут у Немачкој 1988) није просто једно ново тумачење Клаузевица и једно поновно одређење базичних видова модерног рата, већ је и једна примена „теоријске жетве“ на суштински стратешке теме Хладног рата, као што се, на пример, догађало приликом обликовања тада важеће совјетске ратне доктрине.

Тако да мој „заокрет“ ка политичкој анализи, како сте ви то назвали, никада није био заокрет у смислу изненадног померања из једног круга интересовања ка другом кругу, мање или више удаљеном од првог. То се све већ догодило, чак и у форми публикација, пре краја Хладног рата. Али, пропаст комунизма и почетак америчке хегемоније, створили су једну ситуацију изузетно стимулативну за мисао – барем за ону мисао која се заснива на одговарајућем предзнању. Било која „отворена ситуација“ тебе ставља у искушење да чиниш прогнозе, али те прогнозе морају да произилазе из једне

озбиљне анализе иницирајућих сила и дугорочних фактора који утичу на процесе. У њиховом низу, такве анализе су посредно или непосредно сплетене са општијим теоријским питањима. Наводим два примера. Владајућа западна идеологија након Хладног рата тврди да надаље економски моменат стиче предност тако што ће он отупити класичне облике сукоба, стварајући уједињен свет. Прихватање или одбацивање таквог схватања је условљено једним општим сагледавањем односа између економије и политике, у једној широкој историјској и теоријској перспективи. Друго, савремене чињенице рата и измештање нагласка са „равнотеже нуклеарног страха“ на „сукобе ниског интензитета велике разноврсности“ захтевају разрешење дилеме у којој мери концепти класичне теорије рата, онако како их је формулисао Клаузевиц, могу на задовољавајући начин да захвате описану новонасталу ситуацију. Уз ове примере бих могао да наведем и друге, као што је оцена савремене светскоисторијске епохе кроз призму одређене филозофије историје или „људска права“ у њиховом дуплом кључу – идеолошком и политичком. Но, осим тих „теоријских продужетака“ које анатомија планетарне конјунктуре мора да узме у обзир (ако жели да буде валидна), пре свега морамо да се окренемо утврђивању и хијерархизацији реалних фактора, тј. свега онога што се дешава у економији, дипломатији, наоружању. У мојој књизи *„Планетарна политика након Хладног рата“* сам покушао да урадим једну синтезу „фактуалне дијагнозе“ и „теоријских импликација“. Данас, седам година након писања те књиге, не могу а да не осетим извесно задовољство, уверивши се да не морам да променим нити једну једину реч. Није без значаја ако се сетимо колико се предвиђања других аналитичара у међувремену нису показала као тачна. Не говорим овде просто за све оно комично што сам чуо о „крају историје“, него и о много опипљивијим стварима. У дебатама стручњака за међународне односе је доминирало, на пример, уверење да би „Нови светски поредак“ могао да се искристализује око три пола, сачињена од три респективна „велика простора“ на челу са САД, Европом и Јапаном (за ког се на почетку наше деценије још чинило да се налази у пуном процвату своје производње, извоза и финансија). Ја сам био нагласио да Јапан никада неће постати лидерска сила на Далеком истоку, јер тад Кина још није рекла своју последњу реч, а рекао сам

и да Европа неће у догледној будућности постати политичка целина са јединственом вољом која би имала тежину, односно да ће америчко вођство имати облик пружања „полицијских“ и „ватрогасних“ услуга својим савезницима (додуше овај пут уз значајне економске контрауслуге). Предвидео сам такође да ће најкарактеристичнија одлика нове епохе бити не толико формирање затворених „великих простора“ колико раст сила способних да делују регионално – било самостално било као нека врста „гувернера“ неке од великих сила. Типичан пример такве „регионалне силе“ је Турска која ће за 50 година имати 100 милиона становника и захваљујући својој брзој индустријализацији биће међу водећим војним силама света.

Након објављивања „*Планетарне политике након Хладног рата*“ је уследила серија чланака – написаних махом за „*Frankfurter Allgemeine Zeitung*“ – у којима сам надоградио моју основну мисао и тезе на актуелне и одиста увек значајне теме. Један суштински избор ових чланака ће се наћи ускоро у грчком издању под насловом од „*Из XX века у XXI век*“. Такође, размишљања о будућности ратовања које чине једно поглавље у „*Планетарној политици*“ обogaћена су једном теоретскијом перспективом у једном тексту који је придодат као закључак грчком издању Клаузевицове „*Теорије рата*“ под називом – „*Врућ рат након Хладног рата*“.

Спирос Цакњас: На који начин мислите да је ваш „заокрет“ ка политичкој анализи у вези са вашим ранијим интересима? И, уопштено говорећи, како бисте ви сами скицирали трајекторију ваше мисли од ваших почетака до данас?

Панајотис Кондилис: Одговарајући на ваше прво питање, већ сам напоменуо у чему се састоји веза и конинуитет између мојих ранијих теоријских интересовања и скоријих политичких анализа. Политичка теорија је чинила, на неки начин, мост између филозофско-антрополошких уопштавања и политичких анализа у ужем смислу. Бављење политичком теоријом је врло рано створило сопствену динамику и логику које су дошле – такође врло рано – у плоносан сукоб са општим оквиром марксистичке мисли. Да објасним на најпластичнији могући начин – док је марксистичко схватање историје подразумевало мање-више једно линеарно кретање (прогрес) са морално

„оптерећеним“ завршетком и чија је лучоноша економија, дотле је посматрање историје са осматрачнице политике открило циклично кретање „сличних механизма“ (не нужно догађајућих) без моралне или некакве друге есхатологије и без давања научног, перманентног примата у том кретању економском, идеолошком, националном, етничком или било ком другом фактору. Прекид са есхатологијом – што ми психолошки није нарочито тешко пало – је имао за своју логичку последицу негирање било какве праволинијске концепције историјског „јесте“. Дакле, та концепција се увек јављала у циљу „фортификације“ неке есхатологије. И примат економије у марксистичкој идеји је циљао, ма колико то чудно звучало, на есхатолошку „фортификацију“ кроз научну аргументацију. Зато што се ту чинило да нужност развоја производних сила и нужност прилагођавања производних односа производним силама чине неизбежним „*happy end*“ историје у виду бескласног друштва, независног од воље људи, независног чак и од личних светоназора појединаца. Тако да је порицање есхатологије изазвало и порицање примата економије, барем на онај начин како је то схватао марксизам. Историја тако постаје отворена за могуће исходе (не нужно схватани као делујући механизми), јер унутар ње не делује некаква ледена хијерархија фактора унутар које је један од њих увек детерминирајуће изнад других, већ тежина и важност тих фактора непрестано варирају у зависности од конјунктуре. То уопште не значи порицање науке о историји или науке о „људским стварима“, дакле уопште не значи порицање каузалности – једна је ствар узрочност која важи унутар сваког појединачног случаја (области), а друга је ствар постулирати „закон“ који би потчинио све случајеве (области) у један и једини телеолошки формиран ланац. Економија, дакле, нема некакву посебну тежину као један од формативних фактора друштвеног живота, већ се потчињава општој логици и општој морфологији друштвених односа, односа људских бића која живе друштвено. Када неко говори о људима и односима између њих, о силама које стварају и држе друштва на окупу, онда он иде у дубину и ка врховном нивоу анализе, тј. ка нивоу социјалне онтологије. Тај ниво покушавам да испитам сада у једном тротомном раду и први том тог рада ће бити публикован ускоро у Немачкој.

Одлучујуће подстицаје за моју мисао није дало само критико сучељавање са марксистичком теоријом, већ и критичко искуство и праћење комунистичког покрета у његовој међународној и дијахронијској димензији. Круцијална тачка је ту била следећа. Десетине милиона људи, од којих је највећи део њих имао најморалније намере и најчешће је демонстрирао личну жртву без премца, бориле су се за реализацију Утопије. Међутим, резултанта свих њихових акција је била директно супротстављена прокламованим циљевима, та резултанта је рециклирала управо оне феномене које је желела и требало да превазиђе Утопија – доминацију човека над другим човеком и логику моћи у њеном насилном или мирном облику. Како је требало протумачити овај парадокс? Како функционише „хетерогонија циљева“ у историји,² тако да – најчешће – још од почетака историје тренд безличне резултанте одудара од појединачних вектора посматраних понаособ? Зашто нас, другим речима, колективна акција води тамо где нико од њених појединачних носилаца није желео? И још – како је то појмовно и психолошки структурирана утопијска и генерално идеолошка мисао, тако да је у стању да преживи сваки неуспех у пракси кроз метаморфозу и померање на једну нову раван, чим би њени практични ћорсокаци постали очигледни и неиздрживи? Који су то антрополошки и политички чиниоци који доприносе или намећу овакву структуру и истрајност утопијске и идеолошке мисли? Лако је некоме да разуме које врсте треба да буду, и колико широке, студије које покрећу таква питања. Механизми „хетерогоније циљева“ се анализирају конкретно само на основу једног дубоког познавања историје и једног социолошког образовања кадрог да процени историјски материјал сакупљен на такав начин. А познавање историје као друштвене историје се спаја опет са историјом идеја која опет, са своје стране, не постаје разумљива без праћења историје одређених централних теоријских проблема, где сада већ улазимо у област филозофије, теологије и уметности (која је најбољи сеизмограф превирања у домену онога што се зове „поглед на свет“). С друге стране, чињеница непрестаног утицаја

2 Хетерогонија циљева („heterogony of ends“) коју је формулисао немачки психолог Вилхелм Вунт, означава циљану активност током које долази до модификације оригиналног мотивационог обрасца (прим. прев.).

идеолошких и утопистичких структура на мисао води у један поглед на човека и културу са осматрачнице у виду питања – зашто се производе „смисао“ и „дух“, зашто људи унутар друштва и културе бивају у обавези да сами себе сматрају за бића са „духом (или „разумом“), тј. да повезују своје акције са „смислом“ и да се уплићу у борбе у име „смисла“? Какав нарочити вид узимају људске праксе и односи, онда када се тај смисао назове „вредношћу“ у етичко-правном смислу те речи? Како се преплиће вредносно одређење не само са практичном делатношћу, већ и са тумачењем света? Тако поново долазимо до историје идеја и проблема, до анатомије „погледа на свет“, а опет до њих долазимо на једном вишем нивоу на ком се захтевају уопштавајући ставови о човеку и људској култури, ставови који се укључују у теоријско тело социјалне онтологије. И поново се овде захтевају разјашњења око питања методологије, јер чињеница преплитања оног „јесте“ и „треба“ у оквиру текуће идеолошке и утопијске мисли поставља обавезу њиховог проширења, тј. нужног проширења напетости између жељеног и дијагнозе у оквиру трезвеног научног разумевања ствари. Индиферентан и замућен скептицизам, који знање и респективне вредности сматра за нешто немогуће, представља нешто сасвим друго у односу на увид у конкретно функционисање вредности у оквиру конкретних ситуација и у односу на конкретне људе. Овај увид у менталну релевантност вредности је немогућ без одговарајућег знања о „људским стварима“.

Скицирајући на овај начин трајекторију моје мисли, желим да вам кажем како се она покретала увек са централних питања која су од тада постала осовинска и у свим мојим појединачним радовима. Од ретроспекције једне такве трајекторије читалац обично очекује нарацију личног или психолошког карактера. Не могу да знам какву су улогу играли лични и психолошки фактори у развоју мисли других интелектуалаца. Просто, генерално не верујем да ико може да лоцира улогу тих фактора на исправан начин, а што се тиче мене лично, увек сам покушавао да на мене не утичу спољашње контингенције и моја унутрашња превирања, држећи чврсто у мојој руци нит логике ствари и емпиријских сведочанстава. Мој прекид са марксизмом није породило у мени агресивну психологију „апостате“ који о марксизму прича све најгоре, јер такав „апостата“ не жели

више да објашњава, већ да се оправда. Напротив, осећао сам од почетка да су моја теоријска и практична искуства била чудесан материјал из прве руке на којем бих могао да заснујем један озбиљан покушај разумевања друштвеног света. Нисам заменио, дакле, „хероин“ марксизма са „хероином“ либерализма, морала или хришћанства како су учинили многи други. Када сам прекинуо са „дрогом“, прекинуо сам радикално и у целости. Разуме се, пролонгирана директна или индиректна борба са Марксовом мисли и најпознатијим марксистима није нимало био једини извор и једини окидач мојих интересовања. Моје образовање је од почетака било врло широко. Ипак, у ограниченом доступном оквиру који нам је овде дат, одлучих да представим „стање ствари“ из овакве посебне – привилеговане и плодноне – перспективе.

Спирос Цакњас: Примећено је да када преводите књиге са немачког језика (на ком су се појавиле први пут) на грчки језик, обично приложите један додаток посвећен грчком контексту. Другим речима, са једне тематике светског домета прелазите на тематику од локалног значаја. Да ли мислите да вас краси једна упорна заинтересованост за проблеме савременог грчког друштва?

Панајотис Кондилис: Ово ваше питање ме поново одводи у моја стара истраживања која су свој почетни облик стекла у оквиру марксистичких координата, да би онда изашла из тог оквира у оном степену у ком сам могао да целовитије сагледавам историјске процесе и ситуације. Као што је познато, комунистички покрети су се дичили тиме да су скицирали и пратили једну „научну“ политику која се базирала на прецизној и историјски утемељеној анализи друштвених сила и класних односа у једној земљи. И онда када су поистовећивали своју делатност са наредбама Москве, истрајавали су на овом „теоријском омотачу“, адаптирајући га према околностима наравно. Како год, спој политичке „онтологије дужности“ и социолошко-историјске анализе је био, макар и као ритуал, нешто што је обавезно, али је то аутоматски гурало истраживачку мисао у генеричко трагање за специфичним карактеристикама савремене Грчке. Овде се свако спотакао *a limine*³ на једну озбиљну теоријску

3 Од прага, тј. од почетка (прим. прев.).

препреку, а која је сама по себи била један додатни духовни мамац. Мислим на неконзистенцију између семантичког апарата и објекта истраживања. Семантика савремене социологије (и марксистичке) се формирала током XIX и XX века, као теоријска кристализација догађаја који су се одигравали у западноевропским друштвима. То је била семантика са конкретним историјским набојем и ван свог историјски задатог оквира она није могла да се разуме нити да се успешно примени као аналитичка алатка. Међутим, не постоји нека друга семантика осим ове и – пошто свака анализа подразумева имплицитно или експлицитно некакву семантику – зато су били принуђени да је користе чак и историчари и социолози чији су социолошки концепти мање-више другачији од западноевропских. Управо је незнање о историјском контексту такве социолошке семантике олакшала њено преношење код нас Грка, с тим да је то најчешће било праћено једним „модернизирајућим“ надахнућем – примена семантике прототипа на случај копије (па још и не сасвим комплетиране) се чинило легитимним, јер се уподобљавање копије оригиналу чинило не само пожељним, већ и нужним. Опет, бављење изблиза специфичним елементима савременог грчког случаја је било условљено не само напуштањем линеарних схватања историјског развоја и једним осећајем историјске посебности, него и суштинским увидом у западноевропске историјско-социолошке датости. Јер, само упоредна анализа на више нивоа омогућава рафинисање и прилагођавање семантике са „страним“ набојем. Изучавање европске историје којој сам посветио велики део мојих студија у Немачкој код најпознатијих историчара Вернера Концеа и Рајнхарда Козелека, пружило ми је семантичке и типолошке основе за разумевање савремене грчке историје из тог супротног, дистинктивног угла. Тако сам нашао одређене одговоре на моја стара централна питања везана за друштвену и идеолошку физиономију наше земље. И без обзира што ми до сада није остало – а неће ми вероватно остати ни у будућности – времена да те одговоре изложим нашироко и аргументовано како бих желео, ипак сам искористио прилику да их укратко изложим у уводу који сам написао за грчко издање „*Пада грађанске културе*“ у ком су делимично коришћене белешке и нацрти чак и из мог студентског периода у Атини. Тематика те књиге је овде дата у виду дугорочних ретроспектива и

типолошких уопштавања која су на крају стигла до процене важних промена грчког савременог друштва кроз које је оно прошло последњих деценија, пружајући основу за одређене прогностичке мисли о том друштву унутар савремене европске и светске констелације снага. Сада иначе прву реч имају геополитика, стратегија или економска анализа, у зависности од тематике радова чија грчка издања су ми пружила разлог да у кохерентној форми изложим своја мишљења на текуће грчке теме. У два додатка која сам написао за „Планетарну политику након Хладног рата“ и „Теорију рата“, покушао сам да поставим моје дијагнозе у ширим оквирима (светском, европском и регионалном), да покажем „функције“ преко којих делују најдубље покретачке силе на савремени свет и да „хладне главе“ пропутим један трећи пут у погледу разумевања националне стратегије, с оне стране двају идеолошких позиција које данас мање-више доминирају у Грчкој и које подједнако „хране“ како нама драгу „расправу на кафанском нивоу“ тако и високопарну реторику улепшану теоријским „бојама“. С једне стране, ту мислим на гркоцентричне заносе и интелектуалну идолатрију традиције (византинолатрију) које добијају шири одјек, јер један народ који стално задобија понижења има потребу за постојаним психолошким надокнадама. А с друге стране, на супротној обали, мислим на убеђење разних „европејаца“, „модерниста“ и „рационалиста“ да ће „културни Запад“, претакајући у праксу своје духовно наслеђе и ширећи га по целом свету кроз глобализовану економију и „људска права“, бити предводник једног хуманог и мирног XXI века. Први предлажу извоз грчког духа, а други увоз европског етоса. Али, чини се да ни једни ни други – и сагласно томе провинцијализам и заиста јесте само грчки – немају јасну представу о томе каква је физиономија савременог глобалног света и које су то дугорочне силе које га покрећу.

До овог момента сам говорио о мојем бављењу грчким приликама као када би неко говорио о бављењу неким случајем који је теоријски интересантан због своје специфичности. И одиста, с обзиром да мој ум не може да се смири док не одговори сам на своја питања (колико год времена да је прошло од њиховог постављања или је духовних заблуда у међувремену провејало по њему), чист теоријски интерес је био и јесте основни покретач такве моје „упорне заинтересованости“,

како сте је у вашем питању правилно именовали. Ипак, ни не помишља да посумњам или сакријем од себе чињеницу да ме са Грчком везују оне егзистенцијалне везе које постају очигледне чак и најшколованијем космополити, онда када се он служи адекватном самоспознајом и озбиљно размишља о факторима који су га обликовали. Мени космополитизам није нимало стран и имао сам прилику да га упражњавам у пракси много више од оних међу нама Грцима који га проповедају само на речима и осуђују „национализам“ сваке врсте. Моја субјективно постојећа веза са Грчком је увек остала субјективно дејствујућа у облику једног егзистенцијалног, а не само теоријског интереса. Пошто сам отишао у релативно зрелом узрасту из Грчке, имајући иза себе довољно година свесног живота и круцијална искуства, никада није било неопходно да мене у иностранству неко теши апсурдним улепшавањем реалности или да ме гуши испразним носталгијама – поготово у вези ствари које сам проживео пуније и аутентичније од многих током 1950-их и 1960-их. Мој субјективно-егзистенцијални интерес за ову земљу никада није имао везе са позитивним предрасудама. Али, он јесте сталан разлог једне концентрисане пажње са позитвном и креативном намером, способном да се искристалише кроз конкретне предлоге и праксе.

Спирос Цакњас: Читајући ваше радове, свако може да се увери да се ваш интерес концентрише на европски модернизам, да систематски испитујете европску културу Модерне. Шта је за вас европска култура и у ком смеру мислите да се она креће?

Панајотис Кондилис: Чувена Хегелова изрека да сова као птица знања и мудрости лети у сутон, неизбежно пада на памет сваком ко жели да сагледа европску Модерну. Целокупан поглед на њу је сада могућ баш зато што је она ушла у свој историјски сумрак. Она завршава своје историјско кретање усисана од актуелне епохе коју је сама иницирала великим географским открићима током XV и XVI века. Пошто имамо пред нашим очима један завршен феномен и комплетиран круг, налазимо се у привилегованој ситуацији да проценимо специфичне карактеристике епохе Модерне. Као и њене културе, чији изузетан значај објективно постоји – независно од било чијег мишљења – у смислу да је она

развезала силе које су ујединиле планету у степену никада виђеном раније. Глобална историја прождире свог творца (европску историју). И ово је један од славних примера горепоменуте „хетерогоније циљева“.

У моје четири обимне књиге („Европско просветитељство“, „Конзервативизам“, „Критика метафизике“, „Пад грађанске културе“) покушао сам да лоцирам осовине „погледа на свет“ које су европској Модерни дали њено специфично јединство, а то сам урадио како би били разумљиви и савремени глобални процеси. И у ове четири књиге врши се ревизија целе Модерне у свакој од могућих различитих перспектива, док су историја идеја и социјална историја приказане као историје проблема (криза – прим. прев.). То све омогућава анализу која се симултано креће на више нивоа, уједињујући потом све те проблеме у једну целину. Гледајући на крају овог века да људска доминација над природом не престаје ни када је у питању манипулација биолошким материјалом живих бића, оправдан је утисак да је Модерна пре свега једно радикано репозиционирање човека у односу на његово природно окружење, једна „историзација“ његовог окружења у смислу прогресивног преплитања природе са историјском делатношћу човека. Ипак, овај општи став не излази из оквира магловитости и фразеологије, уколико се не испитају специфични облици горепоменутог репозиционирања на различитим нивоима, али и уколико се не обрати пажња на морфолошку паралелност и унутрашње преклапање тих нивоа. Анализа, пошто она обавезно оперише са апстракцијама и класификацијама, често ствара хијерархије између тих нивоа, док се у пракси историјско кретање догађа истовремено на свим тим нивоима, а стимулуси-окидачи некада долазе са једног а некад са другог нивоа. Првенство онога што се назива *vita activa* у односу на оно што се назива *vita speculativa*, односно практичног наспрам теоријског живота – а што је и конкретизовало репозиционирање у односу на природу у виду превредновања положаја некада „окрутног“ рада наспрам „елегантног“ школовања – раширило се колико у космологији толико и у политици, како би се до корена избрисале античке и хришћанске представе. И то брисање се догодило са намером, у експлицитном ратном покличу. У космологији је горепоменуто првенство значило надмоћ кретања над мировањем, односно замену затвореног

хијерархизованог космоса са отвореним и равним свемиром. А то је у политици значило да људи нису судбински везани за некакав божански или природан хијерархијски поредак, већ да могу да стварају друштво подједнако отворено и равно, тј. налик новом схватању космоса. Инструмент за прављење таквог друштва је била у почетку савремена суверена држава са својим општим и једнаким законима, а потом је то био велики план Утопије. Међутим, држава, Утопија, првенство делатног живота и технички „поглед на свет“ су чврсто повезани. А као и у политици и друштвеном животу, техника доминира сада и над природом, рушећи у том смислу све античке и хришћанске поретке.

Међутим, прогрес уопште није био толико уједначен и линеаран да би тај план могао да се реализује. Јер, Модерна је од својих почетака имала и друге аспекте, крајње противречне разуме се. Супротно античко-хришћанском схватању о потчињности сензуалног света области трансцедентног духа, она је онтолошки дала већу вредност физичкој материји, дајући јој карактеристике које је раније доба резервисало за дух – рационално функционисање попут логичке структуре, у вези које је могла да се открије чврста закономерност. Наспрам природе која је подложна таквом рационалном регулисању, човек је могао да се постави као „Бог“ (и у том смислу антропологија смењује теологију са врха теоријских интереса), тј. могао је, захваљујући познавању закона те исте природе, да њоме манипулише као техничар, надахнут првенством практичног живота. Мада се, са друге стране, исти тај човек као физичко биће потчињавао природним законитостима и није могао да се из тога изузме, а да не доведе у питање целокупно онтолошко вредновање природе (коју је Модерна потребовала хитно, како у смислу „погледа на свет“ тако и практично-технички). Од једног човека који је потпуно потчињен природним законитостима се не може очекивати слободна воља и етичка пракса *stricto sensu*. Модерна је развила низ аргументативних стратегија како би се превазишла ова противречност између узрочника и истовремене подложности закономерностима. Ова противречност оптерећује Модерну још од XVI века и она се појачава управо у епохи Просветитељства када се јављају, као њен резултат, најекстремније нихилистичке тенденције. Криза вредности се интензивира у оној мери у којој се, на

основу горепоменутих „рокада“ у погледу „погледа на свет“, интнезивира доминација над природом.

Преласком из либерализма XIX века у марксистичку демократију XX века, западна друштва избегавају такво „натезање конопца“ (противречност – прим. прев.) на следећи начин. Масовна демократија се заснива на масовној производњи и потрошњи, тј. доминација над природом је достигла такав степен да је по први пут у људској историји у тој мери превазиђена оскудица добара. Ова превазиђена оскудица је отупила проблем дистрибуције добара у старом значењу речи и дозвољава једно значајније лабављење у домену вредности, у којем плурализам креира ситуацију која погодује потрошачком укусу маса и рефлектује на идеационом плану разноврсност понуде са материјално-економског плана. Потрошња тако постаје вредност, а вредности постају потрошачка добра. Ипак, такав крај европске Модерне нимало не значи некакву савршену равнотежу. Како масовна демократија постаје планетарни друштвени феномен, потпуно рушећи у незападном простору традиционалне хијерархије и претварајући милијарде људи тамо у нестрпљиве потрошаче, проблем дистрибуције се проширује и интензивира, и то наравно у контексту озбиљног демографског и еколошког оптерећења. Глобално ширење масовне демократије значи и даље ширење „пантеона“ или пре „пандемонијума“ вредности, али ће паралелно борбе око дистрибуције добара изазвати прибегавање симболичком оружју, тј. доћи ће до лимитације вредносног плурализма. Глобални плурализам може гарантовати само глобално благостање (плурализам је идеологија засићеног уживања – „сит гладном не верује“), али је оно малтене немогуће. XXI век ће бити век сукоба глобалних Титана и глобалних Гиганата.

Тако да, било да европске вредности буду апсорбоване од глобалног плурализма било да ће нова оскудица добара поништити плурализам – европска Модерна припада прошлости. Једно је била либерална и европска епоха, а друго глобална епоха масовне демократије. Неки верују у то да ће ширење западњачке технике допринети јачању европских вредности и схватања живота. Међутим, савремена техника је у смислу „погледа на свет“ неутрална и онда када буде постао самоочигледан њен заједнички именитељ као што је то некада био плут, онда ћемо је видети – и већ је гледамо –

како се спаја са најразличитијим вредносним становиштима и „погледима на свет“. Други опет верују да је почетни хуманистички план европске Модерне још увек нереализован и да може да се данас комплетира на глобалном нивоу, ако се очисти од грешака или „гордости“ његове колонијалне прошлости. Такви ме подсећају на образоване пагане III и IV века после Христа, који су веровали да ће, ослобађајући паганизам од његових „дечијих болести“ и наивности, истог учинити одрживом идеолошком базом једног света који се радикално променио.

Спирос Цакњас: Ваш сам почетак су биле филолошке студије у Грчкој. Касније сте написали један текст под насловом „Маркс и античка Грчка“. Каква је ваша веза са античком грчком културом? Или да питање формулишем другачије – како данас видите античку Грчку и њену културу?

Панајотис Кондилис: Моје уживање у класичним језицима сматрам за једно од мојих највећих задовољстава и незаменљиву основу мог духовног формирања. То моје уживање је почело у мојим раним пубертетским годинама, попримајући скоро облик маније. И оно траје све до данас, са различитим интензитетом и повременим прекидима. У шали исповедам пријатељима да, пошто ме толико испуњава читање, можда никада није требало да од писања правим моје занимање. И са завишћу се присећам лорда Хенрија из „Слике Доријана Греја“ који је говорио да му се читање толико допадало да му није чинило задовољство да он сам пише књиге. И сада, када маштам о томе да бих могао да се искобељам из свих тешкоћа писања и посветим моје време уживању читања, прво што ми пада на ум је класична књижевност – грчка и латинска – у најширем значењу те речи. Ако читалац такође познаје ту књижевност, онда је сувишно да му ја објашњавам зашто. А ако је не познаје, онда је бесмислено. Ипак, желим да пружим одговор на ваше питање, макар донекле, издвајајући неке моменте од нарочитог личног значаја.

Пре свега, моје упознавање старгорчког и латинског језика као синтаксичко-граматичких форми и као респективне регулисане форме изражавања, значило је за мене једно велико и дисциплиновано увођење у феномен „језика“

генерално, и наравно – кроз једну изузетну привилеговану доступност материјалима. То су језици у којима контуре речи и фраза нису порозне – са или без некаквих последица, свеједно – од стране облака савременог субјективизма. И то су језици који подсећају на киклопске зидине саграђене од тврдог камена, са очигледним оквирима и опипљивим основама, са тврдом подударношћу између „означитеља“ и „означеника“, ⁴ „дубореза“ речи и „дубореза“ мисли. Јасноћа и једноставност ту нису некакви императиви који долазе споља, већ последица и критеријум унутрашње дубине. Заволео сам многе савремене писце који стилски стоје на супротној страни од овог идеала. Али, онда када ја треба сам да пишем, морам да следим моје сопствене стилске склоности, тј. да проналазим одговарајуће канале за каналисање моје сопствене мисли. И управо ме је структура моје мисли вукла ка јасном и што је могуће сажетијем стилу, тим пре зато што верујем – нарочито кад се ради о теоријским текстовима – да духовно поштење забрањује прикривање дефеката мисли кроз китњасте лексичке акробације. А посебно, језик на ком прво објављујем моје књиге, пружа познаваоцу класичних језика изузетне бенефите – немачки језик чува много више од других језика синтаксичку структуру и стилистичке одлике старогрчког и латинског. Нарочито, скоро неограничене могућности преплитања независних и зависних реченица у оквиру дужег низа, омогућавају правилан израз вишеслојних мисли, тј. у синтаксичком смислу рељефно изражавање „текстуре“ и „ткива“ односа између различитих димензија мисли. Ниједан други језик који познајем не може тако добро да пренесе Тукидидов стил као немачки. Мојим немачким читаоцима који ме питају како могу без напора да пишем на једном страном језику и притом са претензијом очувања властитог стила писања, одговорам да је то у великој мери последица мог додира са класичним језицима. Они који њима владају лако схватају шта желим да кажем.

Осим језика – али не и сасвим неvezано за њега – антика је једна мисао или епоха историје духа која са незаменљивом семантиком изражава вечно враћајуће проблеме. Односно, проблеме ка којима са унутрашњом нужношћу хрли свака дубља мисао. Краће речено – најкрупније проблеме. Како

4 Сосирова терминологија из његове лингвистичке теорије (прим. прев.).

је онда могуће да има дијахронијску вредност нешто што је осмишљено и изражено на конкретном месту и у конкретном времену? Као што код човека говоримо о општим и одређеним „јединицама за меру“ које свуда важе – а за разлику од конкретне друштвеноисторијске „одеће“ која те јединице има као референцу – тако се и људска мисао креће око одређених темељних „јединица за меру“ које су као скуп аритметички ограничене. Тако су избори које чинимо на основу тог скупа ограничени. У старој Грчкој се десило нешто заиста изненађујуће – ти избори су у релативно кратком временском року и кроз унутрашње императиве мисаоне динамике откривени и потом резимирани. Ко буде пажљиво проучавао обрачун Платона и софиста, увериће се да је ту сажето, суштински на непревазиђен начин, оно што дубински обременује (уз паралелно рађање разних „међурешења“) од тада западну мисао, али не и само њу – дилему „метафизика или нихилизам“, у којој се етичка димензија те дилеме свесно спаја са епистомолошком и космолошком димензијом. А ова дилема је нешто што се није променило нити је могло да се промени, јер се овде ради о постојаним „јединицама за меру“ о којима смо говорили. Но, можда Тукидид није установио видљиве и (у семантичком смислу) довољне и одређене константе политичког понашања и међународних односа, у тој мери да би он данас био обавезно штиво за све оне који се баве тим питањима, разуме се ван Грчке. Овде би можда требало да избегнем један неспоразум. Бити „класичан“ не значи нужно „старогрчки“ како су то хтели да поверују следбеници „антиколатрије“ старе хуманистичке школе. Модерна филозофија, социологија, историографија и књижевност имају и саме своје класике. Окретање античким класицима не само да не може да буде била какав вид препреке за упознавање са модерним класицима, већ има управо супротно за циљ – привикава дух да се не поводи лако за било којом модом и учи како да свако започне своје образовање на чврстом и постојаном темељу. Многи, присвојивши готово егзистенцијално неку од духовних мода, губе своје оријентире чим она прође, трчећи упркос томе за њом цео свој живот, чиме сужавају без престанка своје хоризонте. Најтоплије препоручујем младима који настоје да систематизују на озбиљан начин своја духовна интересовања да започну то са античким и модерним класицима. И да им се

потом непрестано враћају. Тако ће уштедети и време, улазећи директно у срце проблема. И избећи ће тако ону духовну тривијализацију којој подлеже онај који зјапећи гледа у сваку звезду падалицу која наиђе, а без познавања ширег контекста и дуге предисторије догађаја.

У мери у којој сам разумео боље механизме идеолошке и утопијске мисли, античку класику ми је још више приближила још једна њена карактеристика – одсуство есхатологије или линераних схватања у погледу историјског „бити“, а као што је познато, та схватања имају јудеохришћанско порекло и испрофанисана су како од стране социјалистичког марксизма, тако и од капиталистичког либерализма. А онда, да би се избегла хистерија услед пуне и неопозиве смрти човека, лансирана је хистеријска есхатологија као „поглед на свет“. Онај који жели да научи да живи без експлицитних или имплицитних есхатологија или пуританизма као њихове замене, тај мора да научи да умре мирне и радосне душе – потпуно и неопозиво. Ако неко некад научи ту лекцију, треба да зна да је она из античке класике која није знала за линеарно кретање ка „срећном завршетку“, већ је за фокус имала посматрање и проживљавање једног круга који се вечно понавља у виду смењујућих циклуса.

Спирос Цакњас: На основу ваших радова који су ми познати, окарактерисао бих вас као историчара идеја и истраживача људског понашања. Да ли се иза тог историчара крије један филозоф? И ако је одговор потврдан, шта би чинило језгро ваше филозофије?

Панајотис Кондилис: Нека ми се дозволи да „историји идеја“ придодам и социјалну историју. Не зато што се бојим да ћу изгубити неку додатну „титулу“, већ зато што ми се чини да историја идеја лебди у ваздуху – чак често и као неразумљива у смислу њеног садржаја и метода – без једног историјског и социолошког схватања конкретне субјективности њених носилаца у оквиру њихових конкретних и објективних околности. Шта тачно подразумевам под тим, показао сам у књигама „*Конзервативизам*“ и „*Пад грађанске културе*“. Али, као што сам навео одговарајући на ваше претходно питање, није ни историјски и социолошки утемељена историја идеја сасвим потпуна, ако се не подведе под историју теоријских проблема, тј. уколико не истражује, дакле изнутра, обликовање

идеја под притиском њихове унутрашње респективне логике. „Хетерогонија циљева“ постоји не само унутар опште историје, већ и унутар историје идеја. Ретко један мислилац, онда када формулише неку мисао, бива у прилици да разуме све њене логичке последице које се појављују постепено, с обзиром да се та мисао користи и од других субјеката у другачијим ситуацијама. Истраживање унутрашње логике идеја, њихове кохеренције и најбитнијих претпоставки, води нас право у област теорије и теоријских уопштавања. Тако да за оног ко је у стању да посматра ствари истовремено на више нивоа, не постоји ни процеп ни противречност између историје идеја и теорије. А сада, да ли и зашто теорија треба да се назове „филозофијом“ или не, то не знам и не занима ме да сазнам. Равнодушан сам према називима из разлога што су они нејасни или вишезначни, јер су последица тога да разни актери истовремено присвајају за себе монопол „истинске“ филозофије и слично. Моје задовољство се не састоји од учествовања у окршајима те врсте који остају јалови ево већ 25 векова, него у проучавању различитих домена у циљу доласка до социјално-онтолошких, социолошких и историјских уопштавања која могу да поднесу тест емпиријске потврде или негације. Да подсетим да филозофија Модерне није сама од себе створила своју проблематику. Она је њу преузела споља, пратећи посредно или непосредно, адекватније или мање адекватно, динамичне процесе у другим наукама (у почетку углавном физичко-математичких наука, а потом и друштвено-антрополошких). Гносеолошки оријентисана филозофија субјективизма XVII и XVIII века се формирала као покушај да се пружи одговори на питања постављена од тадашње математичке физике (разликовање примарних и секундарних својстава, узрочност, суштина). Друштвене и антрополошке науке које су почеле да се формирају у XVIII веку и достигле зенит у XIX веку, принудиле су филозофију да се све више окреће ка проблематици интерсубјективних односа, док су истовремено смртно повредиле њен стари животни мит – мит о аутономији духа. Не видим како неко данас може да продужи ка валидним уопштавањима без широког емпиријског образовања, без дуготрајног бављења друштвеним наукама. Незаинтересованост професионалних филозофа за такво образовање и такве интересе њих најчешће претвара у, као што је познато, врло бизарне појаве.

Такође, постоје разни нивои уопштавања и ако, називајући ме „филозофом“, мислите да се моје одређене анализе крећу на најширем могућем нивоу генерализације, онда могу да прихватим такву етикецију према мени, али разуме се, само на основу конвенционалне учтивости. Најшири такав ниво када се ради о „људским стварима“ је ниво социјалне онтологије који се састоји како ја то видим из следећег. Прво, од једне теорије о спектру и механизму друштвених односа између људи. Друго, од једне теорије у вези оних посебних (политичких) односа који стварају и одржавају друштво као надличну целину. Треће, од једне антропологије и филозофије културе као специфичне човекове природе. Наравно, објекат проучавања социјалне онтологије не чине некакви „залеђени“ ентитети који (на неки начин) егзистирају иза историјско-друштвених феномена, водећи и потчињавајући те феномене под било какав облик закономерности. Баш супротно, тај објекат се састоји од фактора или сила које одржавају у сталном кретању живот друштвено активних људи и управо зато је преовлађивање сваке појединачне „законитости“ и „узрочности“ релативно и пролазно. Другим речима, социјална онтологија не пружа највиши реални или нормативни критеријум за посматрање људског друштва и историје, већ темељну анализу која демонстрира зашто је уопште немогуће пронаћи један такав критеријум. Описује оквире и равни унутар којих се крећу елементи њеног објекта проучавања, али не може унапред да одреди у ком ће се смеру и на који начин ти елементи кретати. Управо ово јој придаје већу општост од осталих друштвених наука које трагају за типологијама и узроцима. Хајде да то објасним на једном примеру, макар и грубом. Социјална онтологија тврди да човек може као пријатељ да се жртвује за друге људе или да их као непријатељ убије, и њен посао је да учини разумљивим тај оквир који омогућава кретање између два радикално различита пола. Посао социологије је да утврди под којим околностима и у којим типичним облицима се пре дешава једно у односу на друго, на пример, када пре треба да очекујемо мир између људи у односу на рат, док је посао историје да пронађе разлоге због којих настају конкретни мир типа α или β и конкретни рат типа α или β .

Не могу сад да улазим у замршене епистемолошке проблеме заснивања ових различитих гносеолошких грана. То

радим у првом тому моје књиге коју пишем сада. Надам се да је ипак отприлике постало јасно – а по природи ствари је нужно – преплитање теоријских уопштавања са социолошком и историјском анализом, као и текстура тих уопштавања. Не желим да сведем ово што говорим на парадокс тврдњом да је најбоље теоријско уопштавање оно које на основу властитих претпоставки нас води ка емпиријском истраживању и анализи конкретних догађаја као врховним судијама. С друге стране, унутрашња логика разумевања конкретних догађаја кроз свој спонтани и незадрживи равој, захтева константну инклузију тих догађаја у шире кохерентне целине све док не стигнемо до „нивоа свих нивоа“, тј. до онога што у недостатку бољег израза зовемо „људске ствари“. Као што сам сугерисао, социјална онтологија не само да треба да најтешње сарађује са друштвеним наукама, већ и да сама буде вишедимензионална. Теорија „људских ствари“ је одиста вишедимензионална и вишеструка ствар. Ако бих дакле подлегао догматском искушењу и епиграмској „магији“, покушавајући да одговорим директно на ваше питање и да резимирам у једној фрази „језгро“ моје филозофије, онда бих био принуђен да користим термине способне да обухвате ову вишедимензионалност и вишеструкост, али би такви термини били вишезначни услед њиховог прешироког значења. Када би био могућ апсолутно садржајан и истовремено апсолутно јасан резиме тога, уверавам вас да не бих написао неколико хиљада страница – желим да верујем – не пуког брбљања. Моја мисао, као и свака мисао, има своју квинтесенцију, али њу треба да дестилује заинтересовани читалац кроз све моје публикације. У супротном, било која формула да се пружи не само да се неће разумети, већ ће се сигурно погрешно разумети. Желим да вам, без обзира на све то, кажем нешто суштинско, а што се надовезује на формулацију вашег питања. Филозоф који се крије иза историчара у вашем питању каже (и то је његова последња реч) – мислите историјски, јер одговори на историјске проблеме нису у некаквој готовој теорији, већ баш супротно, одговори на теоријске проблеме се налазе у историји. Они који бирају теорију супротну историји, то раде не зато што се крећу у узвишеним областима (како они то сами често верују), већ зато што су духовно троми. Јер, свака теорија је неупоредиво простија од било које историјске ситуације.

Спирос Цакњас: Осим вашег импозантног ауторског опуса, позната је ваша преводилачка и издавачка активност – издавачка не у смислу предузетништва, већ у смислу главног уредника специјалних издања из области филозофије, социологије, антропологије, идеја уопштено говорећи. Какав значај придајете таквој вашој активности?

Панајотис Кондилис: Већ сам напоменуо моје егзистенцијалне везе са Грчком и један егзистенцијални интерес способан да се кристалише као пракса. Не мислим ту на праксу аматера или свестраног човека. Нити на било какве праксе које се овако или онако могу схватити као такав вид интересовања, већ на праксе засноване на чињеници да је неко у стању да нешто уради на основу знања које поседује у својој респективној области. Врло рано сам дошао до закључка да духовни живот и уопште обрађивање у Грчкој пате од базичних инфраструктурних фелераи да њихов дубоки провинцијализам не може да се превазиђе без једне озбиљне реформе њихове инфраструктуре. Наравно, суштински ће друштвену перспективу имати само она реформа која буде текла паралелно са цветањем главних светила те инфраструктуре, а то су увек универзитети. Међутим, то се не дешава и не верујем да ће се десити у будућности. Али, то није разлог да нико са своје позиције не уради ништа у складу са својим могућностима. Онај који хоће нађе начин, а који неће – нађе бескрајно много изговора. Тако да, иако су ме моје текуће обавезе готово спречавале, предузео сам – уз подршку коју сам добио од несебичних и уважених издавача – усмеравање и надгледање два таква издавачка пројекта. Први под називом „Филозофска и политичка библиотека“ (издавач „Γνώση“) је почео већ 1983. и завршава се ускоро, тачно онда када се буде публиковао шездесети том серије. Током 15 година излазило је непрекидно сваке године по четири тома. Ту су публиковани најбитнији писци и радови из области филозофије, социологије и политичке теорије. Пројекат је имао за циљ да нагласи идеју јединства филозофске и друштвено-политичке мисли, у једној епохи када су се традиционалне системске поделе показале као проблематичне и јалове, тј. када је историјност филозофских проблема постала толико рефлексована колико и филозофски значај понирања у историјску активност људи. Предузео

сам сваки покушај како би се превела класична дела, до тада без издања у Грчкој, и плодови тога нису били мали – сада имамо на грчком Хобсов „*Левујатан*“, Локову „*Другу расправу о влади*“ и Монтескјеов „*Дух закона*“. Истовремено је нагласак био на публикацији издања из области модерне грчке теорије. И ту такође имамо значајна постигнућа. Два тома посвећена модерној грчкој филозофији из периода „турократије“ (1453-1822), још два тома која третирају наставак те филозофије из периода независне државе Грчке (1822-1922), док се у пет томова обрађује социјалистичка мисао у нашој земљи у периоду 1875-1974. Други пројекат, под општим називом „*Модерна европска култура*“, почео је 1997. и завршиће се 2000, када се буде објавило укупно 12 томова. Овде је циљ представљање западне културе од Ренесансе све до наших дана. Технолошка револуција, промене у домену морала и менталитета, облици социјалне и економске организације, везе културе Запада са осталим културама, затим уметност и књижевност – све су то базични аспекти које покрива овај пројекат као панорама. Не треба да објашњавам зашто баш данас још мрачније зјапи сазнајна и библиографска празнина која постоји у Грчкој на ове теме. И овде мој оптимизам није велик, али би свако требало да испуни своју дужност, независно од свог расположења или својих прогноза. Нека ми се дозволи да додам како приликом избора свих ових наслова никада нисам користио као критеријум моје сопствено слагање или неслагање, симпатију или антипатију за овог или оног писца. У највећем броју случајева, изабрани су аутори са ставовима супротним мојим. Издавали смо чак и ауторе које лично држим за веома површне. Било је довољно да су се налазили у епицентру општих дешавања и да су суштински утицали на међународне дебате мислилаца. Управо тако схватам разногласије и тако покушавам да савладам сопствену субјективност. Нимало ми се не чини субјективним или самољубивим ако кажем да ова 72 тома – који су у преводилачком и издавачком погледу на нивоу необично високом за Грчку – сматрам за вредан допринос националном образовању. Када би сваки професор са грчких универзитета, уместо да парафразира садржај туђих у властитим књигама, превео по две битне књиге из своје области интересовања, библиографија издања на грчком

језику би већ имала друго лице. Ипак, они сами добро знају зашто се баве парафразирањем уместо превођењем – до добре парафразе је лакше доћи него до доброг превода.

Што се мене тиче, превео сам преко 20 томова са четири страна језика и, штавише, превео сам на новогрчки Ксенофотново дело „*Хијерон или тиранин*“. Нарочито ме задовољава чињеница да сам допринео издању класичних дела кроз један двотомни избор Монтеस्कјеових радова и превод Марксових радова. А ту убрајам можда такође класике, барем у оквиру других земаља, у виду Шилера, Лихтенберга, Шамфора, Риварола и Павезеа. Говорећи о мојим таквим преводима, срце моје удара интензивније, онако како се присећам сада већ дуге историје и једног од омиљених поглавља мог духовног живота, тј. моје везе са грчким језиком. У питању је једини – барем када мислимо о европском контексту – језик који има иза себе једну непрекинуту историју од отприлике три хиљаде година, а да је истовремено прошао кроз разне врсте еволуција и промена. Међутим, првобитне форме тог језика нису нестале, него живе и данас на различите начине унутар њега као седименти и слојеви, чинећи тако од дијахроније – синхронију. Хомер и класични атички старогрчки, коине⁵ и књижевни византијски грчки језик, црквени језик и језик народних песама и крићанских епова, архаична и проста катаревуса,⁶ грађански разговорни и остале специфичности – све су то данас извори одакле може да се црпи језичка елеганција, али и неопходна језичка експресивност. Захваљујући ексклузивности овог језика, верујем, имамо парадоксалну чињеницу да је модерна Грчка, премда ничим није допринела теоријској мисли или технолошкој култури, давала и даје поезију високог квалитета. Такву поезију рађа – или бих пре рекао разоткрива – динамика овог уникатног језика сама по себи. Од самог почетка сам тај језик осећао као једно јединство и читао сам га незасито као јединство на споменицима свих епоха које су обележиле тај језик. Издавши тај језик на неки начин, с обзиром да сам пишем на једном страном језику, могао сам ипак да га са наметнуте дистанце и боље разумем

5 Коине грчки је облик старогрчког језика који је био у употреби током хеленистичког периода (прим. прев.)

6 Катаревуса је конзервативна форма модерног грчког језика (унеколико различит од народног језика) који је до 1976. био у службеној употреби (прим. прев.).

и више заволим. То се можда и може некако осетити у мојим преводима у које убрајам и преводе мојих књига са немачког, за које ни на трен нисам помислио да бих могао да их ради неко други осим мене. Било би праведно да овде напоменем колико моје језичке способности дугују књижевностима на разним европским језицима, јер сам одавно у њиховим друштву. Али, то је једно друго поглавље мог живота, такође велико и такође омиљено.

Спирос Цакњас: И једно последње питање – да ли сте левичар или десничар господине Кондилис?

Панајотис Кондилис: Када сецирам идеолошка застрањивања „десничара“, многи ме сматрају за „левичара“. А када стављам под сумњу супротне заблуде „левичара“, многи ме карактеришу као „десничара“. А моја позиција остаје, наравно, непромењена у односу на оба та пола. Јер, за оба та пола ја користим исто аналитичко оруђе и у погледу оба пола моја намера није да пружим „ратну аргументацију“ једној страни за њен обрачун са другом, већ да сагледам ствари у једној широј и вишој перспективи. А једна таква перспектива је бескорисна за оне који ратују за своју колону, борећи се истовремено сами за себе (на себичан или несебичан начин, то уопште овде није битно), тј. за свој идентитет који им омогућава да се оријентишу и преживљавају друштвено. Управо преплитање политичке идеологије са потребом сваког за личним идентитетом придодаје сукобима између носилаца различитих идеологија оштрину, неспособну да трпи различита мишљења различитих људи, тј. у мери у којој је један у праву, наводно, престаје да буде у праву други. И тако се умањује право постојања другог као носиоца неке идеологије. Таква „духовна економија“ намеће брза сврставања и конкретне кризе, пошто се другом приписују најцрњи и најјаднији мотиви и намере.

Једно од пресудних открића у мом духовном животу до којег сам дошао – на срећу не прекасно – десило се док сам још био „сврстан војник“. Радило се о томе да сам схватио да преко пута тебе стоји неко кога сматраш за свог противника и непријатеља, неко ко је можда и твој гонитељ, али да он може да има подједнако чисту савест као ти и подједнако чисте намере као ти. Да се надахњује истим несаломивим убеђењима као и ти у вези својих убеђења. Ствари нису онакве

какве се представљају у уџбеничко-пропагандним радовима Брехта који су изазвали толико одушевљења (баш зато што су мачевима одвајали црно од белог). Ту је непријатељ, дакле онај који је „зао“, не само објективно зао, већ тај непријатељ, штавише, и сам схвата да је зао и чак у томе ужива. Онда се закључује да је наспрам једног таквог субјекта сувишно да имамо било какав рационални или душевни обзир. Могу да кажем, и то не без одређеног поноса, да од момента када сам схватио крајње консеквенце разликовања између етичког бића некога и његових политичко-идеолошких преференци, никада нисам више мрзео неког зато што се није слагао са мном око политичких тема нити сам симпатисао неког другог само зато што се испоставило да се слаже са мном. Лично, неиздржљив ми је само недостатак хумора, а хумор не значи способност да смејеш на туђ рачун, већ да се заједно са другима смејеш на свој рачун, тачније способност да „унизиш“ себе. Но, чини се да је чак и потпуни изостанак хумора разумљив и опростив, ако схватимо колико је дубока потреба да неко има некакав идентитет и колико је немилосрдна логика очувања тог идентитета. У таквим околностима, идеолошка заблуда ствара једну „физичку ситуацију“ и секундарно је – па и често ствар контингенције – да ли та заблуда има „десни“ или „леви“ предзнак. Сви имају исто право на заблуду, али немају сви исту способност или храброст потребну за знање. Више пута се узрујавам накнадно, након што сам у неком разговору инсистирао на одбрани „незгодних“ дијагноза или мишљења у степену у ком то није могла да поднесе саговорникова психичка отпорност или перцепција. Било би сигурно врло тешко да сам покушао да му објасним како ме у том мом инситирању није водила некаква тврдоглавост или жеља да га „мењам“, већ пре моја безлична љубав ка конзистенцији и комплетности аргументације. Како год, већина људи сматра да је скоро неприродно да други људи могу имати супротне ставове од њих. А код мене је баш супротно, ја се изненадим кад се неко слаже са мном.

Нисам био пристрасан, верујем, приликом анализе „десних“ и „левих“ идеолошких заблуда. Нисам се ограничио на анализу анатомије комунистичке есхатологије, већ сам продужио у једно научно испитивање идеологема класичног и савременог конзервативизма (у мојој монографији „*Конзервативизам*“), док у мојим стратешко-политичким

анализама након Хладног рата централно место заузима критика економистичког и глобалистичког „неолиберализма“. Уопштено говорећи, изразио сам на разложен начин убеђење да је тротомна подела политичког спектра на „конзервативизам“, „либерализам“ и „социјалну демократију (социјализам)“ нешто што је чинило специфичну последицу европске Модерне, али да она губи свој значај у мери у којој се те разлике разлажу у глобалној епохи масовне демократије. Пошто се проблем дистрибуције између формираних друштвених класа више не појављује у оквиру одвојених нација и још увек великих резерви природних ресурса, већ се појављује након „топљења“ класичних друштвених класа у лонцу масовне демократије и у оквиру целокупне планете, онда када данас демографско и еколошко оптерећење постаје постепено неподношљиво. Чисти биолошки параметри замењују полако оне традиционално политичке параметре, заједно са свим њиховим идеолошким паковањима. Ниједна „десна“ или „лева“ мудрост не може бити од помоћи ако би 8 или 10 милијарди људи настојало да манијакално троши толико сировина, толико енергије и толико добара како то сада троше људи Северне Америке и Европе. Политика се претвара у биологију онолико колико се претвара у просту дистрибуцију добара (добра такође еколошких) у оквиру сада скроз тесне планете. Као што видимо, нужен прекид са политичким идеологијама европске Модерне неће значити и крај сукоба између људи, већ ће просто значити борбе између људи, али без таквих идеологија – у најгорем случају ћемо имати повратак голим егзистенцијалним сукобљавањима који не потребују идеолошка улепшавања и „фолије“. Замена нама познатих идеологија са биолошким критеријумима и параметрима не би довело до једног пожељног ослобођења људске историје од сувишног терета примордијалних заблуда, већ баш напротив – то би означило појаву једне ситуације која би била толико оптерећена проблемима да би у односу на њу свака идеолошка заблуда била тешка као један обичан и мали мехур.

Превео с грчког
Марко Пејковић

УПУТСТВО ЗА АУТОРЕ

У часопису *Српска политичка мисао* објављују се радови који представљају резултат најновијих теоријских и емпиријских научних истраживања у области политичких наука. Аутори би приликом писања радова требало да се позивају претежно на резултате научних истраживања који су објављени у научним часописима, првенствено у часописима политиколошке тематике.

Радови се објављују на српском језику и ћириличком писму или енглеском, руском и француском језику.

Часопис се објављује четири пута годишње. Прва три броја су на српском језику, а четврти на енглеском језику. Рокови за слање радова су: 1. фебруар, 1. мај и 1. август за издања на српском језику и 1. октобар за издање на енглеском језику.

Исти аутор не може да објави рад у два узастопна броја часописа, без обзира да ли је реч о самосталном или коауторском раду.

Аутори су у обавези да приликом слања радова доставе потписану и скенирану изјаву да рад није претходно објављен, односно да није реч о аутоплагијату или плагијату. Образац изјаве може се преузети са интернет странице часописа: http://www.ips.ac.rs/rs/magazines/srpska-politicka-misao/authors_directions/.

Радове за издања часописа на српском језику слати на имејл-адресу: spm@ips.ac.rs.

Радове за издање часописа на енглеском језику слати на имејл-адресу: spt@ips.ac.rs.

Научни чланак може имати највише 40.000 карактера са размацима, укључујући фусноте. Приликом бројања карактера изоставити списак референци. Изузетно, монографска студија може бити већег обима у складу са одредбама *Правилника о поступку, начину вредновања и квантитативном исказивању научноистраживачких резултата истраживања*.

Осврт може имати највише 15.000 карактера са размацима.

Приказ књиге може имати највише 10.000 карактера са размацима.

Приликом провере броја карактера користити опцију *Review/Word Count/Character (with spaces)* уз активiranу опцију *Include textboxes, footnotes and endnotes*.

НАЧИН ЦИТИРАЊА

Часопис *Српска политичка мисао* користи делимично модификовани Чикаго стил цитирања (17. издање приручника *Chicago Manual of Style*), што подразумева навођење библиографске парентезе (заграде) по систему аутор–датум у тексту, као и списак референци са пуним библиографским подацима након текста рада.

Податке у библиографској парентези и списку референци навести на језику и писму на коме је референца објављена.

У наставку се налазе правила и примери навођења библиографских података у списку референци и у тексту. За сваку врсту референце прво је дато правило навођења, а затим пример навођења у списку референци и библиографској парентези.

Библиографска парентеза се по правилу наводи на крају реченице, пре интерпункцијског знака, и садржи презиме аутора, годину објављивања и одговарајући број страна, према следећем примеру: (Суботић 2010, 15–17).

Монографија

Један аутор

Презиме, име. Година издања. *Наслов*. Место издања: издавач.

Суботић, Момчило. 2010. *Политичка мисао србистике*. Београд: Институт за политичке студије.

(Суботић 2010)

Mearsheimer, John J. 2001. *The Tragedy of Great Power Politics*. New York: W. W. Norton & Company.

(Mearsheimer 2001)

Два или три аутора

Презиме, име, и име презиме. Година издања. *Наслов*. Место издања: издавач.

Стојановић, Ђорђе, и Живојин Ђурић. 2012. *Анатомија савремене државе*. Београд: Институт за политичке студије.

(Стојановић и Ђурић 2012)

Pollitt Christopher, Johnston Birchall, and Keith Putman. 1998. *Decentralising Public Service Management*. London: Macmillan Press.

(Pollitt, Birchall, and Putman 1998)

Четири и више аутора

Презиме, име, име и презиме, име и презиме, и име презиме. Година издања. *Наслов*. Место издања: издавач.

Милисављевић, Бојан, Саша Варинац, Александра Литричин, Андријана Јовановић, и Бранимир Благојевић. 2017. *Коментар Закона о јавно-приватном партнерству и концесијама: према стању законодавства од 7. јануара 2017. године*. Београд: Службени гласник; Правни факултет.

(Милисављевић и др. 2017)

Уредник/приређивач/преводицац уместо аутора

Након навођења имена, ставити зарез, па након тога одговарајућу скраћеницу на језику и писму референце, нпр. „ур.“, „прев.“ „prir.“, „ed.“, „eds.“

Kaltwasser, Cristobal Rovira, Paul Taggart, Paulina Ochoa Espejo, and Pierre Ostigoy, eds. 2017. *The Oxford Handbook of Populism*. New York: Oxford University Press.

(Kaltwasser et al. 2017)

Поглавље у зборнику

Презиме, име. Година издања. „Наслов поглавља.” У *Наслов*, ур. име презиме, број страна на којима се налази поглавље. Место издања: издавач.

Степић, Миломир. 2015. „Позиција Србије пред почетак Великог рата са становишта Првог и Другог закона геополитике.” У *Србија и геополитичке прилике у Европи 1914. године*, ур. Миломир Степић и Љубодраг П. Ристић, 55–78. Лајковац: Градска библиотека; Београд: Институт за политичке студије.

(Степић 2015)

Lošonc, Alpar. 2019. “Discursive dependence of politics with the confrontation between republicanism and neoliberalism.” In *Discourse and Politics*, eds. Dejana M. Vukasović and Petar Matić,

23-46. Belgrade: Institute for Political Studies.
(Lošonc 2019)

Чланак у научном часопису

Чланак у редовном броју

Презиме, име. Година издања. „Наслов чланка.” *Наслов часописа* волумен (број): број страна на којима се налази чланак. DOI број.

Ђурић, Живојин, и Миша Стојадиновић. 2018. „Држава и неолиберални модели урушавања националних политичких институција.” *Српска политичка мисао* 62 (4): 41–57. doi: 10.22182/spm.6242018.2.

(Ђурић и Стојадиновић 2018, 46–48)

Ellwood, David W. 2018. “Will Brexit Make or Break Great Britain?” *Serbian Political Thought* 18 (2): 5–14. doi: 10.22182/spt.18212018.1.

(Ellwood 2018, 11)

Чланак у посебном броју

Презиме, име. Година издања. „Наслов чланка.” У „Наслов посебног броја”, ур. име презиме уредника, напомена о посебном издању, *Наслов часописа*: број страна на којима се налази чланак. DOI број.

Стојановић, Ђорђе. 2016. „Постмодернизам у друштвеним наукама: стање парадигме.” У „Постмодернизација српске науке: политика постмодерне / политика после постмодерне”, ур. Ђорђе Стојановић и Мишко Шуваковић, посебно издање, *Српска политичка мисао*: 5–35. doi: 10.22182/spm.specijal2016.1.

(Стојановић 2016, 27)

Енциклопедије и речници

Наведен је аутор/уредник

Презиме, име, име и презиме, ур. Година издања. *Наслов*. Том. Место издања: издавач.

Jerkov, Aleksandar, ur. 2010. *Velika opšta ilustrovaná enciklopedija Larrouse: dopunjeno srpsko izdanje*. Tom V (S–Ž). Beograd: Mono i Manjana.

(Jerkov 2010)

Није наведен аутор/уредник

Наслов. Година издања. Место издања: издавач.

Webster’s Dictionary of English Usage. 1989. Springfield, Massachusetts: Merriam-Webster Inc.

(*Webster’s Dictionary of English Usage* 1989)

Докторска дисертација

Презиме, име. Година издања. „Наслов докторске дисертације.”

Докторска дисертација. Назив универзитета: назив факултета.

Бурсаћ, Дејан. 2019. „Утицај идеологије политичких партија на јавну потрошњу у бившим социјалистичким државама.” Докторска дисертација. Универзитет у Београду: Факултет политичких наука.

(Бурсаћ 2019, 145–147)

Wallace, Desmond D. 2019. “The diffusion of representation.” PhD diss. University of Iowa.

(Wallace 2019, 27, 81–83)

Чланак у дневним новинама или периодичним часописима

Наведен је аутор

Презиме, име. Година издања. „Наслов чланка.” *Назив новине или часописа* годиште: број стране на којој се налази чланак.

Авакумовић, Маријана. 2019. „Платни разреди – 2021. године.” *Политика*, 8. децембар: 9.

(Авакумовић 2019)

Није наведен аутор

Назив новине или часописа. Година издања. „Наслов чланка.” Годиште: број стране на којој се налази чланак.

New York Times. 2002. "In Texas, Ad Heats Up Race for Governor." July 30, 2002.

(*New York Times* 2002)

Референца са корпоративним аутором

Назив аутора [акроним, по потреби]. Година издања. *Наслов издања*. Место издања: издавач.

Министарство за европске интеграције Републике Србије [МЕИРС]. 2018. *Водич за коришћење ЕУ фондова у Србији*. Београд: Министарство за европске интеграције Републике Србије.

(Министарство за европске интеграције Републике Србије [МЕИРС] 2018) – *прво навођење*

(МЕИРС 2018) – *свако следеће навођење*

International Organization for Standardization [ISO]. 2019. *Moving from ISO 9001:2008 to ISO 9001:2015*. Geneva: International Organization for Standardization.

(International Organization for Standardization [ISO] 2019) – *прво навођење*

(ISO 2019) – *свако следеће навођење*

Репринт издања

Презиме, име. [Година првог издања] Година репринт издања. *Наслов*. Место првог издања: издавач првог издања. Напомена „Репринт“ на језику и писму референце, место издања репринт издања: издавач. Напомена одакле су цитати у тексту преузети.

Михалцић, Стеван. [1937] 1992. *Барања: од најстаријих времена до данас*, треће издање. Нови Сад: Фототипско издање. Репринт, Београд: Библиотека града Београда. Цитати се односе на фототипско издање.

(Михалцић [1937] 1992)

Посебни случајеви навођења референци

Навођење другог и сваког следећег издања

Презиме, име. Година издања. *Наслов*, напомена о издању. Место издања: издавач.

Гаћиновић, Радослав. 2018. *Млада Босна*, друго допуњено и измењено издање. Београд: Evro Book.

Више референци истог аутора

1) *Исти аутор, различите године* – Ређати према години издања, почевши од најраније.

Степић, Миломир. 2012. „Србија као регионална држава: реинтеграциони геополитички приступ.” *Национални интерес* 14 (2): 9–39. doi: 10.22182/ni.1422012.1.

Степић, Миломир. 2015. „Позиција Србије пред почетак Великог рата са становишта Првог и Другог закона геополитике.” У *Србија и геополитичке прилике у Европи 1914. године*, ур. Миломир Степић и Љубодраг П. Ристић, 55–78. Лајковац: Градска библиотека; Београд: Институт за политичке студије.

2) *Исти аутор, иста година* – Ређати према азбучном или абецедном редоследу почетног слова назива референце. Поред године објављивања ставити почетна слова азбуке или абецеде која се користе и у библиографској парентези.

Гаћиновић, Радослав. 2018а. „Војна неутралност и будућност Србије.” *Политика националне безбедности* 14 (1): 23–38. doi: 10.22182/pnb.1412018.2.

Гаћиновић, Радослав. 2018б. *Млада Босна*, друго допуњено и измењено издање. Београд: Evro Book.

(Гаћиновић 2018а, 25), (Гаћиновић 2018б)

3) *Исти аутор као самостални аутор и као коаутор* – Прво навести референце у којима је самостални аутор, а затим оне у којима је коаутор.

Стојановић, Ђорђе. 2016. „Постмодернизам у друштвеним наукама: стање парадигме.” У „Постмодернизација српске науке: политика постмодерне / политика после постмодерне”, ур. Ђорђе Стојановић и Мишко Шуваковић, посебно издање, *Српска политичка мисао*: 5–35. doi: 10.22182/spm.specijal2016.1.

Стојановић, Ђорђе, и Живојин Ђурић. 2012. *Анатомија савремене државе*. Београд: Институт за политичке студије.

- 4) *Исти аутор као први коаутор у више различитих референци* – Ређати према азбучном или абecedном редоследу презимена другог коаутора.

Pollitt Christopher, Johnston Birchall, and Keith Putman. 1998. *Decentralising Public Service Management*. London: Macmillan Press.

Pollitt Christopher, Colin Talbot, Janice Caulfield, and Amanda Smullen. 2005. *Agencies: How Governments do Things Through Semi-Autonomous Organizations*. New York: Palgrave Macmillan.

Посебни случајеви навођења библиографске парентезе

Изузеци од навођења библиографске парентезе на крају реченице

- 1) *Навођење презимена аутора у оквиру реченице* – Годину издања ставити у заграду након навођења презимена, а број стране на крају реченице у заграду. За референцу на латиници или страном језику у загради навести и презиме аутора.

„Према мишљењу Суботића (2010), ...” (30).

„Бокслер (Bochsler 2018) у својој књизи тврди...”

- 2) *Навођење презимена аутора у оквиру реченице пре цитата из референце* – Након навођења презимена, у библиографској парентези навести годину и број стране, а затим навести цитат.

Као што Суботић (2010, 45) наводи: „ ... ”

Миршајмер (Mearsheimer 2001, 57) изричито тврди: „ ... ”

- 3) *Навођење исте референце више пута у једном пасусу* – Ако се наводи иста страна или опсег страна, унети библиографску парентезу приликом последњег навођења или на крају пасуса пре интерпункцијског знака. Ако се наводе различите стране, референцу навести приликом првог позивања на одређену страну, а затим до краја пасуса у заграду стављати само различите бројеве страна.

Не користити „исто”, „*ibid*”, или „*op. cit.*” за вишеструко навођење референце.

Навођење израза „видети”, „упоредити” и сл.

Изразе унети у библиографску парентезу.

(видети Кнежевић 2014, 153)

(Степић 2015; упоредити Кнежевић 2014)

Секундарна референца

У библиографској парентези прво навести презиме аутора, годину и број стране примарне референце, затим „цитирано у:” и презиме аутора, годину и број стране секундарне референце. У списку референци навести само секундарну референцу.

„Том приликом неолиберализам се од стране највећег броја његових протагониста најчешће одређује као политика слободног тржишта која охрабрује приватне фирме и побољшава избор потрошачима, разарајући при том ’неспособну, бирократску и паразитску владу која никада не може урадити ништа добро, без обзира на њене добре намере’” (Chomsky 1999, 7 цитирано у: Ђурић и Стојадиновић 2018, 47).

Ђурић, Живојин, и Миша Стојадиновић. 2018. „Држава и неолиберални модели урушавања националних политичких институција.” *Српска политичка мисао* 62 (4): 41–57. doi:10.22182/spm.6242018.2.

Иста библиографска парентеза, више референци

1) *Различити аутори* – Референце одвојити тачком и зарезом.

(Степић 2015, 61; Кнежевић 2014, 158)

2) *Исти аутор, различите године* – Навести презиме аутора, а затим године издања различитих референци по редоследу од најраније до најновије и одвојити их зарезом, односно тачком и зарезом када се наводи број страна.

(Степић 2012, 2015) или (Степић 2012, 30; 2015, 69)

3) *Различити аутори, исто презиме* – Иницијал имена. Презиме аутора. Година издања.

(Д. Суботић 2010, 97), (М. Суботић 2010, 302)

Суботић, Драган. 2010. „Нови јавни менаџмент у политичком систему Србије.” *Политичка ревија* 23 (1): 91–114. doi: 10.22182/pr.2312010.5.

Суботић, Момчило. 2010. „Војводина у политичком систему Србије.” *Политичка ревија* 23 (1): 289–310. doi: 10.22182/pr.2312010.15.

Правни акти

У библиографској парентези навести члан, став и тачку или параграф коришћењем скраћеница „чл.“, „ст.“, „тач.“, „Art.“, „para.“ и сл.

Устави и закони

Назив акта [акроним, по потреби], „Назив службеног гласила” и број, или интернет адреса и датум последњег приступа.

Устав Републике Србије, „Службени гласник Републике Србије”, бр. 98/06.

(Устав Републике Србије 2006, чл. 33)

Закон о основама система образовања и васпитања [ЗОСОВ], „Службени гласник Републике Србије”, бр. 88/2017, 27/2018 – др. закон, 10/2019 и 27/2018 – др. закон.

(ЗОСОВ 2019, чл. 17, ст. 4)

Закон о наслеђивању [ZN], „Narodne novine“, бр. 48/03, 163/03, 35/05, 127/13, и 33/15 и 14/19.

(ZN 2019, чл. 3)

An Act to make provision for and in connection with offences relating to offensive weapons [Offensive Weapons Act], 16th May 2019, www.legislation.gov.uk/ukpga/2019/17/pdfs/ukpga_20190017_en.pdf, последњи приступ 20. децембра 2019.

(Offensive Weapons Act 2019)

Одлуке државних органа и институција

Назив органа [акроним или скраћени назив], Назив акта и број предмета, датум доношења акта, или интернет адреса и датум последњег приступа.

Заштитник грађана Републике Србије [Заштитник грађана], Мишљење бр. 15–3314/12, 22. октобар 2012, https://www.osobe-sainvaliditetom.rs/attachments/083_misljenje%20ZG%20DZ.pdf, последњи приступ 20. децембра 2019.

(Заштитник грађана, 15–3314/12)

U.S. Department of the Treasury [USDT], Treasury Directive No. 13–02, July 20, 1988, <https://www.treasury.gov/about/role-of-treasury/orders-directives/Pages/td13-02.aspx>, last accessed 20 December 2019.

(USDT, 13–02)

Законодавни акти Европске уније

Назив акта, подаци из службеног гласила у формату наведеном на сајту *EUR-lex*: <https://eur-lex.europa.eu/homepage.html>.

Regulation (EU) No 182/2011 of the European Parliament and of the Council of 16 February 2011 laying down the rules and general principles concerning mechanisms for control by Member States of the Commission's exercise of implementing powers, OJ L 55, 28.2.2011, p. 13–18.

(Regulation 182/2011, Art. 3)

Међународни уговори

Оснивачки уговори Европске уније

Назив уговора или консолидоване верзије [акроним], подаци о коришћеној верзији уговора из службеног гласила у формату наведеном на сајту *EUR-lex*: <https://eur-lex.europa.eu/homepage.html>.

Treaty on European Union [TEU], OJ C 191, 29.7.1992, p. 1–112.

(TEU 1992, Art. J.1)

Consolidated version of the Treaty on European Union [TEU], OJ C 115, 9.5.2008, p. 13–45.

(TEU 2008, Art. 11)

Consolidated version of the Treaty on the Functioning of the European Union [TFEU], OJ C 202, 7.6.2016, p. 1–388.

(TFEU 2016, Art. 144)

Остали међународни уговори

Назив уговора [акроним или скраћени назив], датум закључивања, регистрација у Уједињеним нацијама – UNTS број, регистрациони број са сајта *United Nations Treaty Collection*: <https://treaties.un.org>.

Marrakesh Agreement Establishing the World Trade Organization [Marrakesh Agreement], 15 April 1994, UNTS 1867, I-31874.

(Marrakesh Agreement 1994)

Convention on Cluster Munitions [CCM], 30 May 2008, UNTS 2688, I-47713.

(CCM 2008)

Treaty of Peace between the State of Israel and the Hashemite Kingdom of Jordan [Israel Jordan Peace Treaty], 26 October 1994, UNTS 2042, I-35325.

(Israel Jordan Peace Treaty 1994)

Одлуке међународних организација

Назив међународне организације и надлежног органа [акроним], број одлуке, Назив одлуке, датум усвајања.

United Nations Security Council [UNSC], S/RES/1244 (1999), Resolution 1244 (1999) Adopted by the Security Council at its 4011th meeting, on 10 June 1999.

(UNSC, S/RES/1244)

Parliamentary Assembly of the Council of Europe [PACE], Doc. 14326, Observation of the presidential election in Serbia (2 April 2017), 29 May 2017.

(PACE, Doc. 14326, para. 12)

Судска пракса

Судска пракса у Републици Србији

Врста акта и назив суда [акроним суда], број предмета са датумом доношења, назив и број службеног гласника или друге публикације у коме је пресуда објављена – ако је доступно.

Одлука Уставног суда Републике Србије [УСПС], IУа-2/2009 од 13. јуна 2012. године, „Службени гласник РС”, бр. 68/2012.

(Одлука УСПС, IУа-2/2009)

Решење Апелационог суда у Новом Саду [АСНС], Ржр–1/16 од 27. априла 2016. године.

(Решење АСНС, Ржр–1/16)

Судска пракса Међународног суда правде

Назив суда [акроним суда], *Назив случаја*, врста одлуке са датумом доношења, назив и број гласила у коме је пресуда објављена, број стране.

International Court of Justice [ICJ], *Application of the Interim Accord of 13 September 1995 (the Former Yugoslav Republic of Macedonia v. Greece)*, Judgment of 5 December 2011, I.C.J. Reports 2011, p. 644.

(ICJ Judgment, 2011)

International Court of Justice [ICJ], *Accordance with the International Law of the Unilateral Declaration of Independence in Respect of Kosovo*, Advisory Opinion of 22 July 2010, I.C.J. Reports, p. 403.

(ICJ Advisory Opinion, 2010)

Судска пракса Суда правде Европске уније

Назив случаја, број случаја, врста случаја са датумом доношења, Европска идентификациона ознака судске праксе (ECLI).

United Kingdom of Great Britain and Northern Ireland v. European Parliament and Council of the European Union, Case C-270/12, Judgment of the Court (Grand Chamber) of 22 January 2014, ECLI:EU:C:2014:18.

(*United Kingdom of Great Britain and Northern Ireland v. European Parliament and Council of the European Union*, C-270/12) или (CJEU, C-270/12)

United Kingdom of Great Britain and Northern Ireland v. European Parliament and Council of the European Union, Case C-270/12, Opinion of Advocate General Jääskinen delivered on 12 September 2013, ECLI:EU:C:2013:562.

(Opinion of AG Jääskinen, C-270/12)

Судска пракса Европског суда за људска права

Назив случаја, број представке, врста случаја са датумом доношења, Европска идентификациона ознака судске праксе (ECLI).

Pronina v. Ukraine, No. 63566/00, Judgment of the Court (Second Section) on Merits and Just Satisfaction of 18 July 2006, ECLI:CE:ECHR:2006:0718JUD006356600.

(*Pronina v. Ukraine*, 63566/00, par. 20) или

(ECHR, 63566/00, par. 20)

Судска пракса других међународних судова и трибунала

Назив суда [акроним суда], *Назив случаја*, број случаја, врста случаја са датумом доношења.

International Tribunal for the Prosecution of Persons Responsible for Serious Violations of International Humanitarian Law Committed in the Territory of the Former Yugoslavia since 1991 [ICTY], *Prosecutor v. Dusko Tadic*, Case No. IT-94-1-A-AR77, Appeal

Judgement on Allegations of Contempt Against Prior Counsel,
Milan Vujan, Judgment of 27 February 2001.

(*Prosecutor v. Dusko Tadic*, IT-94-1-A-AR77) или
(ICTY, IT-94-1-A-AR77)

Архивски извори

Назив установе [акроним или скраћени назив], назив или број фонда [акроним или скраћени назив], кутија, фасцикла (уколико постоји), сигнатура, „Назив документа” (ако нема назива, дати краatak опис одговарањем на питања: ко? коме? шта?), место и датум документа или н.д. ако није наведен датум.

Архив Србије [АС], МИД, К-Т, ф. 2, r93/1894, „Извештај Министарства иностраних дела о постављању конзула”, Београд, 19. април 1888.

(АС, МИД, К-Т, ф. 2)

(АС, МИД, ф. 2) – ако је позната само фасцикла, а не и кутија

Dalhousie University Archives [DUA], Philip Girard fonds [PG], B-11, f. 3, MS-2-757.2006-024, “List of written judgements by Laskin,” n.d.

(DUA, PG, B-11, f. 3)

Извори са интернета

Презиме, име или назив корпоративног аутора [акроним]. Година објављивања или н.д. – ако не може да се утврди година објављивања. „Наслов секције или стране унутар сајта.” *Назив сајта*. Датум креирања, модификовања или последњег приступа страници, ако не може да се утврди на основу извора. Интернет адреса.

Bilefsky, Dan, and Ian Austen. 2019. “Trudeau Re-election Reveals Intensified Divisions in Canada.” *The New York Times*. <https://www.nytimes.com/2019/10/22/world/canada/trudeau-re-elected.html>.

(Bilefsky and Austen 2019)

Институт за политичке студије [ИПС]. н.д. „Предавање др Фридриха Ромига.” *Институт за политичке студије*.

Последњи приступ 10. октобар 2018. <http://www.ips.ac.rs/rs/news/predavanje-dr-fridriha-romiga/>.

(Институт за политичке студије [ИПС], н.д.) – *прво навођење*
(ИПС, н.д.) – *свако следеће навођење*

Танјуг. 2019. „Европска свемирска агенција повећава фондове.” 28. новембар 2019. <http://www.tanjug.rs/full-view1.aspx?izb=522182>.

(Танјуг 2019)

ФОРМАТИРАЊЕ ТЕКСТА

Опште смернице о обради текста

Текст рада обрадити у програму *Word*, на следећи начин:

величина странице: А4;

маргине: *Normal* 2,54 cm;

текст писати курентом (обичним словима), осим ако није другачије предвиђено;

проред између редова у тексту: 1,5;

проред између редова у фуснотама: 1;

величина слова у наслову: 14 pt;

величина слова у поднасловима: 12 pt;

величина слова у тексту: 12 pt;

величина слова у фуснотама: 10 pt;

величина слова за табеле, графиконе и слике: 10 pt;

увлачење првог реда пасуса: 1,27 cm (опција: *Paragraph/Special/First line*);

поравнање текста: *Justify*;

боја текста: *Automatic*;

нумерација страна: арапски бројеви у доњем десном углу;

не преламати речи ручно уношењем цртица за наставак речи у наредном реду;

сачувати рад у формату .doc.

Примена правописних правила

Радове ускладити са *Правописом српског језика* у издању Матице српске из 2010. године или из каснијих издања.

Посебну пажњу обратити на следеће:

Приликом првог навођења **транскрибованих страних имена и израза** у облој загради поред навести и њихове облике на изворном језику у курзиву (*italic*), нпр: Франкфуртер алгемајне цајтунг (*Frankfurter Allgemeine Zeitung*), Џон Ролс (*John Rawls*), Алексеј Тупољев (*Алексей Туполев*).

Поједине **општепознате стране изразе** писати само на изворном језику у курзиву, нпр. *de iure, de facto, a priori, a posteriori, sui generis* итд.

Реченицу не почињати акронимом, скраћеницом или бројем.

Текст у фуснотама увек завршавати тачком.

За навођење израза или **цитирања на српском језику** користити наводнике који су својствени српском језику према важећем правопису („ ”), а за навођење или **цитирање на енглеском или другом страном језику** користити наводнике који су својствени том језику (“ ”, « »).

Угластом заградом [] означавати: 1) сопствени текст који се умеће у туђи текст; или 2) текст који се умеће у текст који је већ омеђен облом заградом.

Црту писати са размаком пре и после или без размака, никако са размаком само пре или само после. Између бројева, укључујући бројеве страна, користити примакнуту црту (–), а не цртицу (-).

За **наглашавање појединих речи** не користити подебљана слова (**bold**), нити подвучена слова (underline) већ искључиво курзив (*italic*) или наводнике и полунаводнике (‘ ’ на српском језику или ‘ ’ на енглеском језику).

Форматирање научног чланка

Научни чланак форматирати на следећи начин:

Име и презиме првог аутора*

* Фуснота: Имејл-адреса аутора: Препоручује се навођење институционалне имејл-адресе аутора.

Установа запослења
Име и презиме другог аутора

Установа запослења

НАСЛОВ РАДА**

** Фуснота: по потреби, навести један од следећих (или сличних) података: 1) назив и број пројекта у оквиру кога је чланак написан; 2) да је рад претходно изложен на научном скупу у виду усменог саопштења под истим или сличним називом; или 3) да је истраживање које је представљено у раду спроведено за потребе израде докторске дисертације аутора.

Сажетак

Сажетак, обима од 100 до 250 речи, садржи предмет, циљ, коришћени теоријско-методолошки приступ, резултате и закључке рада.

Кључне речи: Испод текста сажетка навести од пет до десет кључних речи. Кључне речи писати курентом и једну од друге одвојити зарезом.

У тексту је могуће користити највише три нивоа поднаслова. **Поднаслов**е навести без нумерације, на следећи начин:

ПОДНАСЛОВ ПРВОГ НИВОА

Поднаслов другог нивоа

Поднаслов трећег нивоа

Табеле, графиконе и слике уносити на следећи начин:

- изнад табеле/графикана/слике центрирано написати: Табела/Графикон/Слика, редни број и назив;
- испод табеле/графикана/слике навести извор на следећи начин: 1) уколико су табела/графикон/слика преузети, написати *Извор:* и навести референцу на исти начин као што се наводи у библиографској парентези; 2) уколико нису преузети, написати *Извор:* Обрада аутора.

Референце наводити у тексту према Начину цитирања.

Фусноте користити искључиво за давање напомена или ширих објашњења.

РЕФЕРЕНЦЕ

Списак референци навести након текста рада, а пре резимеа, на следећи начин:

- прво навести референце на ћирилици по азбучном реду;
- затим навести референце на латиници и страним језицима по абecedном реду;
- прву линију сваке референце поравнати на левој маргини, а остале увући за 1,27 cm, користећи опцију *Paragraph/Special/Hanging*;
- све референце наводити заједно, без издвојених делова за правне акте или архивску грађу;
- референце не нумерисати;
- наводити искључиво оне референце које су коришћене у тексту.

Након списка референци навести име и презиме аутора, наслов рада и резиме на енглеском језику на следећи начин:

First Author*

* In the footnote: E-mail address: The institutional e-mail address is strongly recommended.

Affiliation

Second Author

Affiliation

TITLE

Resume

Резиме, обима до 1/10 дужине чланка, садржи резултате и закључке рада који су образложени опширније него у сажетку.

Keywords: Кључне речи писати курентом и једну од друге одвојити зарезом.

Уколико је **рад написан на страном језику**, након списка референци, име и презиме аутора, наслов, резиме и кључне речи навести на српском језику.

Форматирање осврта

Осврт форматирати на исти начин као научни чланак, без навођења сажетка, кључних речи и резимеа.

Форматирање приказа

Приказ књиге форматирати на следећи начин:

Текст поделити у **две колоне**.

*Име и презиме аутора**

* Фуснога: Имејл-адреса аутора: Препоручује се навођење институционалне имејл-адресе аутора.

Установа запослења

НАСЛОВ ПРИКАЗА

Испод наслова **поставити слику предње корице;**

Испод слике предње корице навести податке о књизи према следећем правилу:

Име и презиме. Година издања. *Наслов*.

Место издања: издавач, број страна.

Текст приказа обрадити у складу са општим смерницама о обради текста.

AUTHOR GUIDELINES

Academic journal *Serbian Political Thought* welcomes articles reporting the latest results of both theoretical and empirical research in all fields of political science. Authors should refer mainly to the results of research published in academic journals, primarily in political science journals.

The papers are published in Serbian (Cyrillic), English, Russian or French in the Serbian issues, and in English in the English issue of the journal.

The journal is published four times a year. The first three issues are published in Serbian, and the fourth issue is published in English. The deadlines for submitting the manuscripts for the Serbian issues are: February 1st, May 1st and August 1st, and the deadline for the English issue is October 1st.

Two consecutive issues cannot contain articles written by the same author, whether single-authored or co-authored.

Authors are obliged to submit a signed and scanned Statement alongside with the manuscript, declaring their manuscript hadn't previously been published, i.e. it's not plagiarism or auto-plagiarism. The Statement form can be downloaded from the web page of the journal: http://www.ips.ac.rs/en/magazines/politicka-misao/authors_directions/.

Manuscripts for the Serbian issues of the journal should be sent to the following e-mail address: spm@ips.ac.rs.

Manuscripts for the English issue of the journal should be sent to the following e-mail address: spt@ips.ac.rs.

Research article can have up to 40,000 characters with spaces, including footnotes. When counting the characters leave out the reference list.

Review can have up to 15,000 characters with spaces.

Book review can have up to 10,000 characters with spaces.

When counting the characters, use the option Review/Word Count/Character (with spaces) and check the box Include textboxes, footnotes and endnotes.

CITING AND REFERENCING

Academic journal *Serbian Political Thought* adopts a modified version of Chicago citation style (17th edition of the *Chicago Manual of Style*), the author–date system of in-text parenthetical citation, with the list of references with full bibliographic information being placed at the end of the paper.

The bibliographic data in both the parenthetical citation and reference list should be cited in the original language of the source. The English translation of the reference title should be enclosed in square brackets after the original title. The references originally written in Cyrillic script should be transliterated into Latin script.

Below are the rules and examples of citing the bibliographic information in the reference list and in the text. For each type of source, a citation rule is given first, followed by an example of citation in the reference list and bibliographic parenthesis.

The bibliographic parenthesis, as a rule, is set off at the end of the sentence, before the punctuation mark. It contains the author’s surname, the year of publication and page numbers pointing to a specifically contextual page or range of pages, as in the following example: (Mearsheimer 2001, 15–17).

Books

Books with one author

Surname, Name. Year of publication. *Title*. Place of publication: Publisher.

Mearsheimer, John J. 2001. *The Tragedy of Great Power Politics*. New York: W. W. Norton & Company.

(Mearsheimer 2001)

Books with two or three authors

Surname, Name, and Name Surname. Year of publication. *Title*. Place of publication: Publisher.

Brady, Henry E., and David Collier. 2010. *Rethinking Social Inquiry: Diverse Tools, Shared Standards*. Lanham: Rowman & Littlefield Publishers.

(Brady and Collier 2010)

Pollitt, Christopher, Johnston Birchall, and Keith Putman. 1998. *Decentralising Public Service Management*. London: Macmillan Press.

(Pollitt, Birchall and Putman 1998)

Books with four or more authors

Surname, Name, Name and Surname, Name and Surname, and Name and Surname. Year of publication. *Title*. Place of publication: Publisher.

Pollitt, Christopher, Colin Talbot, Janice Caulfield, and Amanda Smullen. 2005. *Agencies: How Governments do Things Through Semi-Autonomous Organizations*. New York: Palgrave Macmillan.

(Pollitt et al. 2005)

Editor(s) or translator(s) in place of the author(s)

Surname, Name, Name and Surname, ed. Year of publication. *Title*. Place of publication: Publisher.

Kaltwasser, Cristobal Rovira, Paul Taggart, Paulina Ochoa Espejo, and Pierre Ostigoy, eds. 2017. *The Oxford Handbook of Populism*. New York: Oxford University Press.

(Kaltwasser et al. 2017)

Chapter in an edited book

Surname, Name. Year of publication. "Title of the chapter." In *Title*, ed. Name Surname, pages range. Place of publication: Publisher.

Lošonc, Alpar. 2019. "Discursive dependence of politics with the confrontation between republicanism and neoliberalism." In *Discourse and Politics*, eds. Dejana M. Vukasović and Petar Matić, 23-46. Belgrade: Institute for Political Studies.

(Lošonc 2019)

Journal Articles

Regular issue

Surname, Name. Year of publication. "Title of the article." *Journal* Volume, if available (issue): page range. DOI.

Ellwood, David W. 2018. "Will Brexit Make or Break Great Britain?" *Serbian Political Thought* 18 (2): 5-14. doi: 10.22182/spt.18212018.1.

(Ellwood 2018)

Special issue

Surname, Name. Year of publication. "Title of the article." In "Title of the special issue", ed. Name Surname, Special issue, *Journal*: page range. DOI.

Chin, Warren. 2019. "Technology, war and the state: past, present and future." In "Re-visioning war and the state in the twenty-first century." Special issue, *International Affairs* 95 (4): 765–783. doi: 10.1093/ia/iiz106.

(Chin 2019)

Encyclopedias and dictionaries

When the author/editor is known

Surname, Name, Name Surname, ed. Year of publication. *Title*. Vol. Place of publication: Publisher.

Badie, Bertrand, Dirk Berg-Schlosser, and Leonardo Morlino, eds. 2011. *International Encyclopedia of Political Science*. Vol. 1. Los Angeles: Sage Publications.

(Badie, Berg-Schlosser and Morlino 2011)

When the author/editor is unknown

Title. Year of publication. Place of publication: Publisher.

Webster's Dictionary of English Usage. 1989. Springfield, Massachusetts: Merriam-Webster Inc.

(*Webster's Dictionary of English Usage* 1989)

PhD dissertation

Surname, Name. Year of publication. "Title of the dissertation." PhD diss. University.

Munger, Frank J. 1955. "Two-Party Politics in the State of Indiana." PhD diss. Harvard University.

(Munger 1955, 17–19)

Newspapers and magazines

Signed articles

Surname, Name. Year of publication. “Title of the article.” *Newspaper/Magazine* Date: page range.

Clark, Phil. 2018. “Rwanda’s Recovery: When Remembrance is Official Policy.” *Foreign Affairs*, January/February 2018: 35–41.

(Clark 2018)

Unsigned articles

Title of the newspaper/magazine. Year of publication. “Title of the article.” Date: page range.

New York Times. 2002. “In Texas, Ad Heats Up Race for Governor.” July 30, 2002.

(*New York Times* 2002)

Corporate author

Name of the corporate author [acronym if needed]. Year of publication. *Title of the publication*. Place of publication: Publisher.

International Organization for Standardization [ISO]. 2019. *Moving from ISO 9001:2008 to ISO 9001:2015*. Geneva: International Organization for Standardization.

(International Organization for Standardization [ISO] 2019) – *The first in-text citation*

(ISO 2019) – *Second and all subsequent citations*

Special cases of referencing

Citing edition other than the first

Surname, Name. Year of publication. *Title*, edition number. Place of publication: Publisher.

Bull, Hedley. 2012. *The Anarchical Society: A Study of Order in World Politics*, 4th edition. New York: Columbia University Press.

(Bull 2012)

Multiple sources of the same author

- 1) *Multiple sources by the same author* should be arranged chronologically by year of publication in ascending order.

Mearsheimer, John J. 2001. *The Tragedy of Great Power Politics*. New York: W. W. Norton & Company.

Mearsheimer, John J. 2010. "The Gathering Storm: China's Challenge to US Power in Asia." *The Chinese Journal of International Politics* 3 (4): 381–396. doi: 10.1093/cjip/poq016.

- 2) *Multiple sources by the same author from the same year* should be alphabetized by title, with lowercase letters attached to the year. Those letters should be used in parenthetical citation as well.

Walt, Stephen M. 2018a. *The Hell of Good Intentions: America's Foreign Policy Elite and the Decline of U.S. Primacy*. New York: Farrar, Straus and Giroux.

(Walt 2018a)

Walt, Stephen M. 2018b. "Rising Powers and the Risk of War: A Realist View of Sino-American Relations." In *Will China's Rise be Peaceful: Security, Stability and Legitimacy*, ed. Asle Toje. 13–32. New York: Oxford University Press.

(Walt 2018b)

- 3) *Single-authored sources precede multiauthored sources beginning with the same surname* or written by the same person.

Pollitt, Christopher. 2001. "Clarifying convergence. Striking similarities and durable differences in public management reform." *Public Management Review* 3 (4): 471–492. doi: 10.1080/14616670110071847.

Pollitt Christopher, Johnston Birchall, and Keith Putman. 1998. *Decentralising Public Service Management*. London: Macmillan Press.

- 4) *Multiauthored sources with the same name and surname* of the first author should continue to be alphabetized by the second author's surname.

Pollitt Christopher, Johnston Birchall, and Keith Putman. 1998. *Decentralising Public Service Management*. London: Macmillan Press.

Pollitt Christopher, Colin Talbot, Janice Caulfield, and Amanda Smullen. 2005. *Agencies: How Governments do Things Through Semi-Autonomous Organizations*. New York: Palgrave Macmillan.

Special cases of parenthetical citation

Exceptions to the rule of placing the parenthetical citation at the end of a sentence

- 1) If the *author is mentioned in the text*, even if used in a possessive form, the year must follow in parenthesis, and page numbers should be put in the brackets at the end of the sentence.

For the assessment, see Kaltwasser *et al.* (2017) ... (112).

According to Ellwood (2018) ... (7).

- 2) When *quoting directly*, if the name of the author precedes the quotation, the year and page numbers must follow in parenthesis.

Mearsheimer (2001, 28) claims that: "..."

- 3) When *using the same source multiple times in one paragraph*, the parenthetical citation should be placed either after the last reference (or at the end of the paragraph, preceding the final period) if the same page (or page range) is cited more than once, or at the first reference, while the subsequent citations should only include page numbers.

Do not use *ibid* or *op. cit.* with repeated citations.

Using brief phrases such as “see”, “compare” etc.

Those phrases should be enclosed within the parenthesis.

(see Ellwood 2018)

Using secondary source

When using a secondary source, the original source should be cited in parenthesis, followed by “quoted in” and the secondary source. The reference list should only include the secondary source.

“Its authority was greatly expanded by the constitutional revision of 1988, and the Court of Arbitration can now be regarded as a ‘genuine constitutional court’” (De Winter and Dumont 2009, 109 cited in: Lijphart 2012, 39–40).

Lijphart, Arend. 2012. *Patterns of Democracy: Government Forms and Performance in Thirty-Six Countries*, 2nd edition. New Haven & London: Yale University Press.

Multiple sources within the same parentheses

1) When *multiple sources* are cited, they should be separated by semicolons.

(Mearsheimer 2001, 34; Ellwood 2018, 7)

2) When *multiple sources by the same author*, but published in different years are cited, the name of the author is cited only the first time. The different years are separated by commas or by semicolon where page numbers are cited.

(Mearsheimer 2001, 2010) or (Mearsheimer 2001, 15–17; 2010, 390)

3) When *different authors share the same surname*, include the first initial in the parenthesis.

(M. Chiti 2004, 40), (E. Chiti 2004, 223)

Chiti, Edoardo. 2004. “Administrative Proceedings Involving European Agencies.” *Law and Contemporary Problems* 68 (1): 219–236.

Chiti, Mario. 2004. “Forms of European Administrative Action.” *Law and Contemporary Problems* 68 (1): 37–57.

Legal and Public Documents

Sections, articles or paragraphs can be cited in the parentheses. They should be appropriately abbreviated.

Constitutions and laws

The title of the legislative act [acronym if needed], “Official Gazette of the state” and the number of the official gazette, or the webpage and the date of last access.

The Constitution of the Republic of Serbia, “Official Gazette of the Republic of Serbia”, No. 98/06.

(The Constitution of the Republic of Serbia, Art. 33)

The Law on Foreign Affairs [LFA], “Official Gazette of the Republic of Serbia”, No. 116/2007, 126/2007, and 41/2009.

(LFA 2009, Art. 17)

Succession Act [SA], “Official Gazette of the Republic of Croatia”, No. 48/03, 163/03, 35/05, 127/13, and 33/15 and 14/19.

(SA 2019, Art. 3)

An Act to make provision for and in connection with offences relating to offensive weapons [Offensive Weapons Act], 16th May 2019, www.legislation.gov.uk/ukpga/2019/17/pdfs/ukpga_20190017_en.pdf, last accessed 20 December 2019.

(Offensive Weapons Act 2019)

Government decisions and decisions of the institutions

The name of the government body or institution [acronym or abbreviation], the title and number of the decision, date of the decision passing, or the webpage and the date of the last access.

Protector of Citizens of the Republic of Serbia [Protector of Citizens], Opinion No. 19–3635/11, 11 January 2012, https://www.ombudsman.org.rs/attachments/064_2104_Opinion%20HJC.pdf, last accessed 20 December 2019.

(Protector of Citizens, 19–3635/11)

U.S. Department of the Treasury [USDT], Treasury Directive No. 13–02, July 20, 1988, <https://www.treasury.gov/about/role-of-treasury/orders-directives/Pages/td13-02.aspx>, last accessed 20 December 2019.

(USDT, 13–02)

Legislative acts of the European Union

The title of the legislative act, the number of the official gazette, the publication date and the number of the page in the same format as on the *EUR-lex* website: <https://eur-lex.europa.eu/homepage.html>.

Regulation (EU) No 182/2011 of the European Parliament and of the Council of 16 February 2011 laying down the rules and general principles concerning mechanisms for control by Member States of the Commission’s exercise of implementing powers, OJ L 55, 28.2.2011, p. 13–18.

(Regulation 182/2011, Art. 3)

Treaties

European Union founding treaties

Title of the treaty or title of the consolidated version of the treaty [acronym], information on the treaty retrieved from the official gazette in the same format as on the *EUR-lex* website: <https://eur-lex.europa.eu/homepage.html>.

Treaty on European Union [TEU], OJ C 191, 29.7.1992, p. 1–112.

(TEU 1992, Art. J.1)

Consolidated version of the Treaty on European Union [TEU], OJ C 115, 9.5.2008, p. 13–45.

(TEU 2008, Art. 11)

Consolidated version of the Treaty on the Functioning of the European Union [TFEU], OJ C 202, 7.6.2016, p. 1–388.

(TFEU 2016, Art. 144)

Other treaties

Title of the treaty [acronym or abbreviation], date of conclusion, UNTS volume number and registration number on the *United Nations Treaty Collection* website: <https://treaties.un.org>.

Marrakesh Agreement Establishing the World Trade Organization [Marrakesh Agreement], 15 April 1994, UNTS 1867, I-31874.

(Marrakesh Agreement 1994)

International Covenant on Civil and Political Rights [ICCPR], 19 December 1966, UNTS 999, I-14668.

(ICCPR 1966)

Treaty of Peace between the State of Israel and the Hashemite Kingdom of Jordan [Israel Jordan Peace Treaty], 26 October 1994, UNTS 2042, I-35325.

(Israel Jordan Peace Treaty 1994)

Decisions of international organizations

The name of the international organization and its body [acronym], the decision number, the title of the decision, the date of the decision passing.

United Nations Security Council [UNSC], S/RES/1244 (1999), Resolution 1244 (1999) Adopted by the Security Council at its 4011th meeting, on 10 June 1999.

(UNSC, S/RES/1244)

Parliamentary Assembly of the Council of Europe [PACE], Doc. 14326, Observation of the presidential election in Serbia (2 April 2017), 29 May 2017.

(PACE, Doc. 14326, para. 12)

Case law

Case law of the courts in the Republic of Serbia

The type of the act and the name of the court [acronym of the court], the case number with the date of the decision passing, the name and number of the official gazette where the decision is published – if available.

Decision of the Constitutional Court of the Republic of Serbia [CCRS], IUa-2/2009 of 13 June 2012, “Official gazette of the Republic of Serbia”, No. 68/2012.

(Decision of CCRS, IUa-2/2009)

Decision of the Appellate Court in Novi Sad [ACNS], Rzr–1/16 of 27 April 2016.

(Decision of ACNS, Rzr–1/16)

Case law of the International Court of Justice

The name of the court [acronym], *the case title*, type of the decision with the date of the decision passing, the name and number of I.C.J. Reports issue where the decision is published, page number.

International Court of Justice [ICJ], *Application of the Interim Accord of 13 September 1995 (the Former Yugoslav Republic of Macedonia v. Greece)*, Judgment of 5 December 2011, I.C.J. Reports 2011, p. 644.

(ICJ Judgment 2011)

International Court of Justice [ICJ], *Accordance with the International Law of the Unilateral Declaration of Independence in Respect of Kosovo*, Advisory Opinion of 22 July 2010, I.C.J. Reports, p. 403.

(ICJ Advisory Opinion 2010)

Case law of the Court of Justice of the European Union

The case title, the case number, type of the case with the date of the decision passing, ECLI.

United Kingdom of Great Britain and Northern Ireland v. European Parliament and Council of the European Union, Case C-270/12, Judgment of the Court (Grand Chamber) of 22 January 2014, ECLI:EU:C:2014:18.

(*United Kingdom of Great Britain and Northern Ireland v. European Parliament and Council of the European Union*, C-270/12) or (CJEU, C-270/12)

United Kingdom of Great Britain and Northern Ireland v. European Parliament and Council of the European Union, Case C-270/12, Opinion of Advocate General Jääskinen delivered on 12 September 2013, ECLI:EU:C:2013:562.

(Opinion of AG Jääskinen, C-270/12)

Case law of the European Court of Human Rights

The case title, number of the application, type of the case with the date of the judgment passing, ECLI.

Pronina v. Ukraine, No. 63566/00, Judgment of the Court (Second Section) on Merits and Just Satisfaction of 18 July 2006, ECLI:CE:ECHR:2006:0718JUD006356600.

(*Pronina v. Ukraine* 63566/00, par. 20) or (ECHR, 63566/00, par. 20)

Case law of other international courts and tribunals

The name of the court [acronym], the case number, *the case title*, type of the decision with the date passing.

International Tribunal for the Prosecution of Persons Responsible for Serious Violations of International Humanitarian Law Committed in the Territory of the Former Yugoslavia since 1991 [ICTY], Case No. IT-94-1-A-AR77, *Prosecutor v. Dusko Tadic*. Appeal Judgement on Allegations of Contempt Against Prior Counsel, Milan Vujin. Judgment of 27 February 2001.

(*Prosecutor v. Dusko Tadic*, IT-94-1-A-AR77) or (ICTY, IT-94-1-A-AR77)

Archive sources

Name of the repository [acronym], title or number of the fond [acronym], box number, folder number – if available, reference code, “title of the document” – or, if it is not available, provide a short description by answering the questions who? whom? what?, place and date – or n.d. if no date is provided.

Arhiv Srbije [AS], MID, K-T, f. 2, r93/1894, “Izveštaj Ministarstva inostranih dela o postavljanju konzula”, Beograd, 19. april 1888.

(AS, MID, K-T, f. 2)

(AS, MID, f. 2) – *When the folder number is known only*

Dalhousie University Archives [DUA], Philip Girard fonds [PG], B-11, f. 3, MS-2-757.2006-024, “List of written judgements by Laskin,” n.d.

(DUA, PG, B-11, f. 3)

Web sources

Surname, Name or name of the corporate author [acronym]. Year of publication or n.d. – if the year of publication cannot be determined. “The name of the web page.” *The name of the web site.* Date of creation, modification or the last access to the web page, if the date cannot be determined from the source. URL.

Bilefsky, Dan, and Ian Austen. 2019. “Trudeau Re-election Reveals Intensified Divisions in Canada.” *The New York Times*. <https://www.nytimes.com/2019/10/22/world/canada/trudeau-re-elected.html>.

(Bilefsky and Austen 2019)

Institute for Political Studies [IPS]. n.d. “The 5th International Economic Forum on Reform, Transition and Growth.” *Institute for Political Studies*. Last accessed 7 December 7 2019. <http://www.ips.ac.rs/en/news/the-5th-international-economic-forum-on-reform-transition-and-growth/>.

(Institute for Political Studies [IPS], n.d.) – *First in-text citation*

(IPS, n.d.) – *Second and every subsequent citation*

Associated Press [AP]. 2019. “AP to present VoteCast results at AAPOR pooling conference.” May 14, 2019. <https://www.ap.org/press-releases/2019/ap-to-present-votecast-results-at-aapor-polling-conference>.

(AP 2019)

TEXT FORMATTING

General guidelines in writing the manuscript

The manuscript should be written in Word, in the following manner:

Paper size: A4;

Margins: Normal 2.54 cm;

Use roman font (plain letters) to write the text, unless specified otherwise;

Line spacing: 1.5;

Footnote line spacing: 1;

Title font size: 14 pt;

Subtitles font size: 12 pt;

Text font size: 12 pt;

Footnote font size: 10 pt;

Tables, charts and figures font size: 10 pt;

Use Paragraph/Special/First line at 1.27 cm;

Text alignment: Justify;

Font color: Automatic;

Page numbering: Arabian numerals in lower right corner;

Do not break the words manually by inserting hyphens;

Save the manuscript in the .doc format.

Research article manuscript preparation

The manuscript should be prepared in the following manner:

Name and surname of the first author*

* In the footnote: E-mail address: The institutional e-mail address is strongly recommended.

Affiliation

Name and surname of the second author

Affiliation

TITLE OF THE PAPER**

** In the footnote: Optionally, include one of the following (or similar) information: 1) name and number of the project on which the paper was written; 2) the previous presentation of the paper on a scientific conference as an oral presentation under the same or similar name; or 3) the research presented in the paper was conducted while writing the PhD dissertation of the author.

Abstract

Abstract, within 100–250 words range, contains the subject, aim, theoretical and methodological approach, results and conclusions of the paper.

Keywords: Below the abstract, five to ten **key words** should be written. Key words should be written in roman font and separated by commas.

The paper can have maximum of three levels of subtitles. **Subtitles** should not be numbered. They should be used in the following manner:

FIRST LEVEL SUBTITLE

Second level subtitle

Third level subtitle

Tables, charts and figures should be inserted in the following manner:

- Above the table/chart/figure, center the name of Table, Chart or Figure, an Arabic numeral, and the title in roman font;

- Below the table/chart/figure, the source should be cited in the following manner: 1) if the table/chart/figure is taken from another source, write down *Source*: and include the parenthetical citation information of the source; or 2) if the table/chart/figure is not taken from another source, write down *Source*: Processed by the author.

Use in-text references according to Citing and referencing.

Use the footnotes solely to provide remarks or broader explanations.

REFERENCES

References should be listed after the text of the paper, prior to the Resume in the following manner:

- the first line of each reference should be left intended, and the remaining lines should be placed as hanging by 1.27 cm using the option Paragraph/Special/Hanging;
- all the references should be listed together, without separating legal acts of archives;
- the references should not be numbered;
- list only the references used in the text.

After the reference list, write the name and surname of the author, the title of the paper and resume in Serbian in the following manner:

Име и презиме првог аутора*

* Фуснота: Имејл-адреса аутора: Препоручује се навођење институционалне имејл-адресе аутора.

Име и презиме другог аутора

НАСЛОВ

Резиме

Resume (Резиме) up to 1/10 length of the paper contains the results and conclusions of the paper which are presented in greater scope than in the abstract.

Keywords (Кључне речи): Key words should be written in roman font and separated by commas.

Authors who are not native Serbian speakers should contact the Editorial staff for assistance in translating the manuscript elements into Serbian.

Review preparation

A review should be prepared in the same manner as the research article, but leaving out abstract, keywords and resume.

Book review preparation

Book review should be prepared in the following manner:

Split the text into **two columns**.

*Name and surname of the author**

* In the footnote: E-mail address: The institutional e-mail address is strongly recommended.

Affiliation

TITLE OF THE BOOK REVIEW

Below the title **place the image of the front cover**;

Below the image of the front cover list the book details according to the following rule:

Name and surname of the author. Year of publication.

Title of the book. Place of publication: Publisher, total number of pages.

The text of the book review should be prepared following the guidelines of the research article preparation.

УПУТСТВО РЕЦЕНЗЕНТИМА

Улога рецензента је да допринесе очувању високог квалитета нашег часописа. Рецензије су анонимне у оба смера. Рок за рецензирање је седам дана од пријема рада. Садржај рецензије је поверљив, те се не сме откривати особама које нису у уредништву часописа. Уколико рецензент у било ком тренутку схвати да постоји било који вид конфликта интереса у вези са радом који треба да рецензира потребно је да о томе што пре обавести редакцију. **Приликом рецензије рукописа, рецензент треба да попуни рецензентски лист у прилогу.**

Име, презиме и звање аутора текста:

Назив рада:

Актуелност, друштвени и научни значај разматране теме:

У којој мери је аутор јасно назначио теоријски, методолошки приступ у раду:

Да ли је рад заснован на савременој и релевантној литератури, посебно у којој мери је аутор користио најновије резултате објављене у научним часописима и зборницима (посебно часописи и зборници из политикологије).

Научни и друштвени допринос рада. Општи коментар о квалитету рада:

Ваша сугестија аутору за побољшање квалитета рада, ако је потребно:

Молимо Вас да одаберете једну од препорука за категоризацију рада:

1. Оригинални научни рад
2. Прегледни рад
3. Научна критика, полемика и осврти

Молимо Вас да одаберете једну од препорука о публикавању овог рада:

1. Објавити без измена
2. Објавити уз мале измене
3. Након корекције, рад послати на нови круг рецензије
4. Одбити

Додатни коментари за уредника који се тичу етичких (плагијаризам, превара, итд.) или неких других аспеката рада, а који ће уреднику помоћи у доношењу коначне одлуке о даљем статусу рада.

Датум оцене рада

Име, презиме и научно звање рецензента:

CIP - Каталогизација у публикацији

Народна библиотека Србије, Београд

32

СРПСКА политичка мисао = Serbian Political Thought / главни и одговорни уредник Живојин Ђурић. - [Штампано изд.]. - Vol. 1, бр. 1/4 (1994)- . - Београд : Институт за политичке студије, 1994- (Београд, Бирограф). - 23 cm

Тромесечно. - Од 2019. прва три броја излазе на срп., а сваки четврти на енгл. језику. - Преузео је: Serbian Political Thought = ISSN 1450-5460. – Друго издање на другом медијуму: Српска политичка мисао (CD-ROM) = ISSN 1452-3108

ISSN 0354-5989 = Српска политичка мисао

COBISS.SR-ID 102782215

1994

СРПСКА
ПОЛИТИЧКА

МИСАО

THOUGHT
POLITICAL
SERBIAN

ISSN 0354-5989 UDK 32

9 770354 598003